
El Creixent Fèrtil. Les civilitzacions del Pròxim Orient antic

PID_00256975

Josep Cervelló Autuori
Núria Torras Benezet

Temps mínim de dedicació recomanat: 4 hores

Josep Cervelló Autuori

Egiptòleg, doctor en Prehistòria i Història Antiga per la Universitat de Barcelona. Actualment és professor agregat d'Egiptologia del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, i director de l'Institut d'Estudis del Pròxim Orient Antic d'aquesta universitat. És també coordinador del màster universitari d'Egiptologia de la UAB i responsable de la línia d'Egiptologia del Programa de Doctorat en Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana del Departament esmentat. És professor, així mateix, dels programes propis de postgrau en línia d'Egiptologia de la UAB i de dos MOOC de temàtica egiptològica impartits des de la plataforma Coursera-UAB. Ha dirigit diverses tesis doctorals de temàtica egiptològica. Entre 1996 i 2004 va ser professor col·laborador dels Estudis d'Humanitats de la Universitat Oberta de Catalunya.

Especialista en epigrafia, història i cultura de l'Egipte dels orígens i del Regne Antic, ha dirigit i dirigeix diversos projectes de recerca de temàtica egiptològica finançats per organismes públics o entitats privades, alguns dels quals han comportat o comporten treball de camp a Egipte, i és autor de nombroses contribucions científiques i de transferència entre llibres, capítols de llibres, articles en revistes d'impacte i ponències en congressos.

Núria Torras Benezet

Egiptòloga, doctora per la Universitat Pompeu Fabra, llicenciada i DEA en Història per la Universitat de Barcelona, s'especialitzà a l'École Pratique des Hautes Études (EPHE), al Collège de France i a l'Institut Catholique de París. Actualment és professora d'Història i Art antic a la UPF i a la UB i consultora als Estudis d'Humanitats de la UOC. És investigadora adscrita a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (IUHJVV_UPF) i col·labora amb el centre d'Egiptologia Wladimir Golénischeff (EPHE) de París. La seva recerca se centra en l'àmbit de la geografia cultural i dels rituals màgics a l'antic Egipte. Ha estat professora del postgrau en Egiptologia a l'Institut d'Estudis del Pròxim Orient Antic de la UAB i de Religió egípcia al màster d'Història de les religions a la UB. És coautora i coordinadora de materials didàctics i autora de diversos articles científics en història antiga i egiptologia.

Índex

1. Context geogràfic i poblament.....	5
2. Llengües, escriptures i periodització.....	8
3. Les civilitzacions mesopotàmiques.....	13
3.1. Contextualització històrica	13
3.1.1. El tercer mil·lenni aC: època sumerioaccàdia	13
3.1.2. El segon mil·lenni aC: assiris i babilonis	15
3.1.3. El primer mil·lenni aC: els imperis neoassiri, neobabilònic i persa	17
3.2. Cultura i cosmovisió	21
3.2.1. Literatura mesopotàmica	23
3.2.2. Les concepcions de l'espai	25
3.2.3. Arquitectura i art mesopotàmics	26
4. Fenícia, Israel i els pobles protoàrabs.....	31
4.1. Contextualització històrica	31
4.1.1. Els fenicis	31
4.1.2. Israel i els pobles protoàrabs	34
4.2. Els textos bíblics i el monoteisme com a problema històric	40
Bibliografia.....	47

1. Context geogràfic i poblament

La branca oriental del Creixent Fèrtil correspon a la regió delimitada pel Tigris i l'Èufrates, Mesopotàmia, que està als actuals Iraq i nord-est de Síria. El **Tigris** (*Idiglat*, en accadi; *Dikhlah*, en àrab) i l'**Èufrates** (*Purattu*, en accadi; *Al-Furat*, en àrab) neixen en les altes muntanyes de l'Anatòlia oriental. Es nodreixen en especial de les aigües procedents de la fusió de les neus, de manera que els seus cabdals són més copiosos a la primavera i a l'estiu. Són rius impetuosos, amb cascades i ràpids que provoquen inundacions violentes, brusques, irregulars i perjudicials per a les collites, molt diferents, per exemple, de la inundació progressiva del Nil a Egipte. Així, doncs, des dels temps més remots, els habitants de Mesopotàmia es van veure obligats a construir canals i dics per a equilibrar el nivell de les aigües i apaivagar-ne la violència. Avui dia, el Tigris i l'Èufrates s'uneixen a la ciutat de Kornah per a formar el riu Shatt el-Arab i desembocar al Golf Pèrsic. En temps antics, però, la línia de costa del golf estava molt més al nord, de manera que els dos rius desembocaven directament al mar i a ciutats com Ur, Èridu o Lagash, els vestigis de les quals avui dia són en ple desert, abans eren a la costa. La fertilitat de Mesopotàmia es deu també als afluents dels rius principals: el Diyala i el Zab (inferior i superior), que desemboquen per l'est en la conca mitja i alta del Tigris; i el Khabur, que desemboca també per l'est en la conca alta de l'Èufrates, regant tota la part central del nord de Mesopotàmia.

El territori mesopotàmic se subdivideix en dues grans àrees, separades per un apropament de les conques fluvials del Tigris i l'Èufrates en el curs mitjà. Al sud, hi ha la **Baixa Mesopotàmia**, subdividida, al seu torn, en el **país de Sumer** o **país del Mar**, vora el mar, i el **país d'Akkad**, al nord de l'anterior, al voltant de l'apropament dels dos rius. Al nord, s'estén l'**Alta Mesopotàmia** entre les valls altes dels rius, territori pla al sud, però ja muntanyós al nord. El país d'Akkad i, per extensió, tota la Baixa Mesopotàmia són, des del segon mil·lenni, sota el radi d'acció de la ciutat de **Babilònia**, que sorgí al costat de la ciutat d'Akkad i en prengué el relleu. Per això, el territori es coneix també, a partir del segon mil·lenni, com Babilònia. Les ciutats més importants de la Baixa Mesopotàmia són **Ur**, **Uruk**, **Èridu**, **Lagash**, **Umma**, **Nippur**, **Kish**, **Accad** i **Babilònia**. Els principals centres de l'Alta Mesopotàmia són **Assur** i **Nínive**, és a dir, les ciutats assíries sobre el Tigris, i **Mari**, sobre l'Èufrates. La regió d'Assur i Nínive constitueix el nucli originari dels **assiris**. Així, si bé tant els babilonis com els assiris dominaren alternadament tota Mesopotàmia entre el segon mil·lenni aC i la primera meitat del primer aC, els primers eren originaris de la Baixa Mesopotàmia i els segons de l'Alta Mesopotàmia.

Figura 1. Ziggurat de Txoga Zanbil, segon mil·lenni aC, Iran.

Foto: F. Masó

Al voltant de Mesopotàmia hi hagué altres regions històricament importants. A l'est de la Baixa Mesopotàmia hi havia el **país d'Elam**, amb capital a **Susa** i regat pels rius Karun i Kerkha. A la serralada de Zagros s'hi establiren els **medes** i els **perses**, pobles indoeuropeus, el segon dels quals va arribar a dominar tot el Pròxim Orient entre els segles VI i IV aC (Imperi Persa Aquemènida, amb capital a **Persèpolis**, l'actual Iran). Al nord de Mesopotàmia, a les conques lacustres del Van, l'Urmia i el Sevan, es desenvolupà el regne d'**Urartu**. El Kurdistan fou el territori nuclear del regne de **Mitanni**, mentre que als altiplans de l'Anatòlia central sorgí l'imperi dels **hittites**, poble d'estirp i de llengua indoeuropea que va adoptar diversos trets culturals mitannis i mesopotamis (com ara diversos mites i llegendes, i l'escriptura cuneïforme).

La branca occidental del Creixent Fètil correspon a la franja siriopalestina, regada per les conques dels rius **Orontes** (al nord) i **Jordà** (al sud). El segon, després de creuar el llac Tiberíades o Mar de Galilea, desemboca a la Mar Morta, rica en sal i asfalt. La regió de Síria ocupa el nord de la franja i s'estén entre el curs alt de l'Èufrates i la vall de l'Orontes. Aquí sorgiren ciutats tan importants com **Ebla**, **Alep** i **Mari** (des del tercer mil·lenni aC). La regió de Palestina s'estén entre la vall del Jordà i la mar Mediterrània, i els centres urbans més assenyalats foren **Samària**, al nord, i **Jerusalem**, al sud, capitals respectivament dels **regnes hebreus d'Israel i de Judà** (ja en el primer mil·lenni aC). Al desert del sud de la mar Morta va florir **Petra**, capital dels **nabateus**, d'estirp àrab (entre IV aC i II dC).

Figura 2. Escena del setge de Laquish (regne de Judà) per part dels assiris.

Baix relleu procedent del palau de Senaquerib (Nínive), British Museum.
Foto: F. Masó.

A la perifèria del Creixent Fèrtil occidental, concretament a la costa mediterrània dels actuals Líban i Síria, es va constituir, ja des del tercer mil·lenni aC, un element cultural diferenciat: els **fenicis**. Fenícia és una estreta franja de terra entre les muntanyes del Líban i la Mediterrània. Les muntanyes eren riques en coníferes (els cedres del Líban), un dels principals productes del comerç fenici des dels orígens. Es distingeixen dues etapes en la història fenícia: una primera etapa «protofenícia», entre el tercer i el segon mil·lenni aC, amb centres com **Biblos** i **Ugarit**, i una etapa pròpiament fenícia, que correspon al primer mil·lenni aC, amb centres com Biblos, **Sidó** i **Tir**. Els fenicis d'aquesta darrera etapa s'anomenaren a si mateixos «cananeus» (a partir del nom de la regió a la qual la costa fenícia pertanyia: Canaan) o «sidonis» (a partir del nom de Sidó). Van ser els grecs els qui els anomenaren, com a conjunt cultural, *Phoinikes*, 'fenicis', a partir del nom del preuat teixit de color porpra que els mateixos fenicis manufacturaven i comercialitzaven. Al sud dels fenicis, a la costa mediterrània de l'actual Palestina, visqueren en el primer mil·lenni aC els **filisteus**, poble d'origen exterior i no-semític, però instal·lat a la franja de Gaza i semititzat, que lluità contra els hebreus pel predomini sobre la terra de Canaan. El nom de Palestina sembla que deriva del dels filisteus.

2. Llengües, escriptures i periodització

Pel que fa a la qüestió ètnica i lingüística, la població original de Mesopotàmia (tercer mil·lenni aC) estava formada per dos elements ètnics: els **sumeris**, que no eren ni semites ni indoeuropeus, l'origen i estirp dels quals roman desconeguda (el més probable és que es tracti dels pobladors autòctons de la regió, almenys a l'inici de l'època històrica); i els **accadis**, que eren semites i procedien de l'oest. Els primers dominaven al sud de la Baixa Mesopotàmia (país de Sumer), i els segons al nord de la Baixa Mesopotàmia, a la regió on els dos rius s'apropen (país d'Akkad) i a l'Alta Mesopotàmia. Els sumeris parlaven **sumeri**, una llengua no afroasiàtica ni indoeuropea, mentre que els accadis parlaven **accadi**, una llengua semítica «oriental» i, per tant, del tronc lingüístic afroasiàtic. Malgrat aquesta diversitat etnicolingüística, sumeris i accadis van compartir una civilització única i molt homogènia, encara que de forta empremta sumèria (els accadis van ser aculturats pels sumeris). L'element poblacional semític, però, es va veure successivament reforçat per l'arribada de noves onades migratòries procedents de Síria: els **amorreus**, al principi del segon mil·lenni aC, i els **arameus** i **caldeus**, al principi del primer mil·lenni aC. Els primers es van aculturar completament, tant pel que fa a la llengua (accadi) com pel que fa a la religió i a la civilització. A més, van fer retrocedir l'element sumeri fins a aïllar-lo: la llengua sumèria es va deixar de parlar i va quedar només com a llengua de cultura. En canvi, l'accadi es va convertir en la llengua internacional del Pròxim Orient: la correspondència entre els reis mesopotàmics i els faraons egipcis de la dinastia XVIII es va fer en accadi (taules d'Amarna). L'accadi del segon mil·lenni aC es diferencia en dos dialectes: el **babiloni** (a la Baixa Mesopotàmia) i l'**assiri** (a l'alta Mesopotàmia). Els arameus i els caldeus, en canvi, es van aculturar pel que fa a la civilització, però no pel que fa a la llengua: l'**arameu** substituï l'accadi com a llengua parlada i es convertí en la llengua franca de tot el Pròxim Orient. L'accadi va ser relegat, al seu torn, a l'àmbit àulic, literari i cultural. Finalment, quan a mitjan primer mil·lenni aC els **perses** van conquerir Mesopotàmia i tot el Pròxim Orient, van imposar la seva llengua indoeuropea com a llengua d'estat.

El sumeri i l'accadi es van escriure, en un primer moment (cap al 3250 aC), amb una escriptura pictogràfica (jeroglífics sumeris, utilitzats per les dues llengües). Els signes representaven objectes de la realitat (com els jeroglífics egipcis) i es «dibuixaven» amb un estilet en punxa damunt de tauletes d'argila crua que després es coïa. A partir de mitjan tercer mil·lenni, però, els signes pictogràfics van ser estilitzats, van perdre el caràcter figuratiu i van passar a escriure's en base a incisions en forma de tascó (en llatí, *cuneus*). D'aquí el nom d'**escriptura cuneïforme**. El cuneïforme es va fer servir per a escriure,

primer, el sumeri i l'accadi, i després, també els dos dialectes accadis, l'assiri i el babiloni, així com llengües no mesopotàmiques com ara l'hittita i el persa (ambdues indoeuropees).

Figura 3. Tauletes cuneïformes, Pergamonmuseum (Berlín).

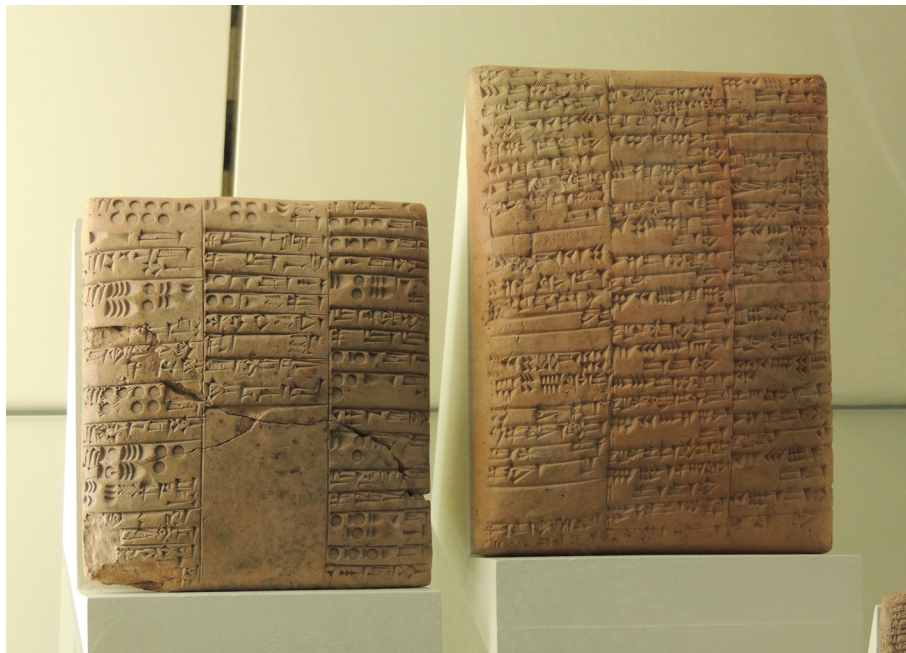

Foto: J. M. Palet.

La població de la franja siripalestina estava formada molt majoritàriament per **semites** que parlaven llengües de la branca semítica occidental de la família afroasiàtica, com l'**ebraïta** (tercer i segon mil·lenni aC), l'**amorreu** i l'**ugarític** (segon mil·lenni aC), l'**hebreu**, el **fenici**, l'**arameu** i el **nabateu**, aquest darrer una llengua àrab preislàmica (primer mil·lenni aC). Als semites occidentals es deu la **invenció de l'escriptura alfabètica**. En efecte, l'alfabet va ser ideat per les poblacions semítiques del Sinaí que estaven al servei dels faraons egipcis del Regne Mitjà i del Segon Període Intermediari, durant la primera meitat del segon mil·lenni aC (concretament, cap al 1700 aC). Aquestes poblacions treballaven en l'explotació de les mines de coure i de turquesa de la regió, i estaven en contacte molt directe amb els egipcis i la seva civilització. A més, retien culte a Balat, deessa semítica identificada amb l'egípcia Hathor, senyora dels deserts i de les regions mineres. Per a poder gravar dedicatòries a la divinitat en els seus exvots, com feien els egipcis, però en la seva llengua, els semites sinaïtics van recórrer a un sistema enginyós: van escollir uns quants signes jeroglífics egipcis, els van desposseir del valor escripturari original (en el sistema jeroglífic) i els van fer servir per a transcriure, cadascun d'ells, el primer so de la paraula semítica que designava allò que el signe representava. Per exemple, el signe egipci de l'aigua (𐀀) va servir per a la *ema* (m), perquè «aigua» en semític occidental era *mayyuma*, amb *ema* inicial. Així van ser aïllats una quinzena de signes que, units a d'altres creats directament pels semites sense model egipci, van fer un total d'una vintena de «lletres» que transcrivien cadascuna un dels sons consonàntics de la llengua semítica del Sinaí (tots els al-

fabets semítics transcriuen només les consonants). Aquesta primera escriptura alfabètica es coneix amb el nom de **protosinaítica**, i s'utilitza per a escriure sempre seqüències molt breus.

A partir del segle XVI aC, la incipient escriptura alfabètica es va difondre – de manera molt tímida per la pressió dels grans sistemes escripturaris egipci i mesopotàmic– per diversos llocs de la franja palestina, sempre per a fer inscripcions molt breus. Parlem llavors d'escriptura **protocananea**. Entre els segles XV i XII, la ciutat protofenícia d'Ugarit va fer seva la idea de l'alfabet, però va prescindir dels signes d'origen sinaític i va crear uns signes nous, aquesta vegada inspirats en el cuneïforme mesopotàmic. Els textos en **alfabet ugarític**, els primers textos alfabètics extensos, estan escrits, en efecte, sobre tauletes d'argila. A Ugarit és on, per primer cop, els signes alfabètics van rebre un ordre fix i convencional d'enumeració que després heretarien els alfabetos fenici i grec (*aleph, bet, guimel, dalet...*; *alpha, beta, gamma, delta...*). L'alfabet d'Ugarit, però, desapareix quan la ciutat és destruïda a causa de l'acció dels «pobles del mar» (segle XII aC.). A partir del segle X, els fenicis prenen el testimoni de l'escriptura alfabètica. Per necessitats administratives i comercials, i inspirant-se en els alfabetos semítics més antics, creen l'**alfabet fenici**. La importància crucial de l'alfabet fenici és que els grecs el van adoptar i adaptar (per exemple, introduint les vocals), i que, per tant, és el precedent immediat dels **alfabetos grec i llatí** (aquest darrer derivat, al seu torn, del grec). Així és com, per exemple, del signe jeroglífic de l'aigua, que vèiem més amunt, deriva directament la nostra ema. De l'alfabet fenici deriven també els **alfabetos hebreu antic i arameu**, i, d'aquest darrer, l'**hebreu modern i el nabateu o protoàrab**. Finalment, l'**àrab** deriva del nabateu. Com es pot veure, per tant, totes les escriptures alfabètiques de la Mediterrània i l'Orient provenen, en darrera instància, de l'escriptura fenícia.

Pel que fa a la **periodització de la història del Pròxim Orient antic**, el principal problema, com explica M. Liverani (*El antiguo Oriente*, 1995), rau en el fet que arqueòlegs i historiadors fan servir sistemes cronològics diferents, els primers a partir de les datacions dels jaciments i dels artefactes arqueològics, i els segons a partir de les dates que els textos atribueixen (explícitament o implícitament) als esdeveniments. A causa, però, de la complexitat de la història de la regió (pobles i cultures diversos i canviants, migracions, invasions, etc.), la periodització arqueològica s'ha imposat com a marc cronològic general. Així, doncs, parlem d'un Neolític (novè a cinquè mil·lenni aC), un calcolític (cinquè i quart mil·lenni aC), una Edat del Bronze (dividida en antic, mitjà i recent; tercer i segon mil·lenni aC), i una Edat del Ferro (primer mil·lenni aC). Si el **Neolític** comporta, com hem vist, la introducció de l'economia de producció, el **calcolític** és el període que l'arqueòleg V. Gordon Childe va anomenar la «revolució urbana», és a dir, del naixement de les ciutats-estat a Mesopotàmia i a Síria. Les Edats del Bronze i del Ferro són les èpoques en què es van desenvolupar les civilitzacions mesopotàmiques i siriopalestines. El tercer mil·lenni aC (**Edat del Bronze Antic**) és el període de la civilització sumeroaccàdia a Mesopotàmia i dels primers regnes (Ebla) i ciutats protofenícies (Biblos) a la franja

siriopalestina. El segon mil·lenni aC (**Edat del Bronze Mitjà i Recent**) és la primera època de la civilització assiriobabilònica a Mesopotàmia, del regne de Mitanni al Kurdistan i de l'imperi hittita a Anatòlia, així com del segon regne d'Ebla, del domini egipci i del regne d'Ugarit a la franja siriopalestina. Finalment, la primera meitat del primer mil·lenni aC (**Edat del Ferro**) és la segona època de la civilització assiriobabilònica a Mesopotàmia, del regne d'Urartu i dels regnes neohittites a les muntanyes armènies i a Anatòlia, respectivament, i del món fenici, hebreu i filisteu a la franja siriopalestina. A partir del 550 aC tot el Pròxim Orient, des d'Anatòlia fins a Mesopotàmia passant per la franja siriopalestina s'unifica políticament sota els imperis persa aquemènida, primer, i macedoni, després. Amb la mort d'Alexandre de Macedònia (323 aC) comença l'època hel·lenística i s'acaba la història del Pròxim Orient antic.

Les transicions del Bronze Antic al Bronze Mitjà (inici del segon mil·lenni aC) i del Bronze Recent al Ferro (finals del segon mil·lenni aC) estan marcades per importants moviments poblacionals. La primera, per les migracions dels **amorreus**, responsables de la primera formació dels regnes d'Assíria, a l'Alta Mesopotàmia, i de Babilònia, a la Baixa Mesopotàmia. La transició del Bronze Recent al Ferro va ser molt més complexa i va implicar migracions i destruccions a gran escala. El procés es va iniciar cap al segle XII aC amb l'arribada dels «**pobles del mar**», com els anomenen les fonts egípcies contemporànies. De fet, es tracta d'un ampli moviment migratori que comença a Europa i que involucra tot el Pròxim Orient. En efecte, a Europa té lloc en aquest moment una nova onada migratòria de pobles d'estirp indoeuropea a partir de les estepes eurasiàtiques, una part dels quals irrompen en la península balcànica i avancen fins a la Mediterrània oriental, desplaçant les poblacions que troben al seu pas. Provoquen la desaparició de la civilització micènica a Grècia, de l'imperi hittita a Anatòlia, que és esborrat de la història, així com del regne d'Ugarit a Síria. Avancen després cap a Egipte, però són vençuts i definitivament dispersats pels faraons Mineptah (fill de Ramesses II) i Ramesses III. Alguns s'instal·len a les costes de la Mediterrània oriental i central: els *libu* i els *mashauash* a Líbia; els *peleset* o filisteus a Palestina; i els *shardana* i els *shakalash* a Sardenya i a Sicília, respectivament. El moviment, per tant, repercuteix a tota la Mediterrània oriental i central. Si els «pobles del mar» afecten l'oest del Pròxim Orient, una altra migració, la dels **arameus** i els **caldeus**, n'afecta l'est. En efecte, a l'inici del primer mil·lenni aC, aquests grups, procedents novament del desert siri, s'estenen per tota Mesopotàmia. Els caldeus s'estableixen concretament a la Baixa Mesopotàmia, és a dir, al territori de Babilònia, mentre que la resta de grups arameus es distribueix per la resta de la regió. Com que les fonts clàssiques i bíbliques que parlen de Mesopotàmia són, com a molt, de mitjan primer mil·lenni aC, en elles els babilonis són designats també com *caldeus*. Com sabem, l'arameu s'imposa com a llengua parlada a tot el Pròxim Orient, en substitució de l'accadi, i ben aviat passa a ser escrit mitjançant un sistema alfabètic derivat del fenici. Malgrat aquests moviments poblacionals, M. Liverani (*El antiguo Oriente*, 1995) escriu: «Des del punt de vista antropològic, quan les dades disponibles són suficients per a fer quantificacions en diacronia, el que més sorprèn és l'estabilitat del poblament, que perdura fins

els nostres dies. [...] Les “invasions” i les “migracions” [...] havien de ser, en termes generals, d'escassa entitat numèrica, amb una influència marginal en el patrimoni genètic, de manera que el tipus antropològic dominant havia de reabsorbir-les amb facilitat. La importància i l'eficàcia dels fets migratoris són molt més culturals que genètiques, la qual cosa té fàcil explicació si els qui es desplacen són sectors escollits (militars, tècnics, religiosos, etc.) molt actius en els terrenys cultural i polític, però irrellevants en nombre comparats amb la majoria silenciosa i immòbil de la població agropastoral de base».

3. Les civilitzacions mesopotàmiques

3.1. Contextualització històrica

3.1.1. El tercer mil·lenni aC: època sumerioaccàdia

El Període Predinàstic (2900-2400 aC) es caracteritza per la **simbiosi cultural sumerioaccàdia**. Sumeris i semites conviuen amb normalitat, tant en l'àmbit familiar com polític. Ètnicament, els primers dominaven les ciutats del sud, i els segons la Mesopotàmia central i septentrional. Uns i altres compartien, però, una única cultura, que s'acostuma a denominar sumeriosemítica. Políticament, el Predinàstic no coneix, d'entrada, la noció d'estat territorial. Es tractava de **ciutats-estat independents** governades per dinasties locals. El «rei» portava el títol d'*ensi* ('governador'), d'*en* ('summe sacerdot') o de *lugal* ('gran home'), segons les ciutats; els primers emfasitzaven la relació del governant amb el déu local, mentre que el darrer era de caràcter més «laic». Les principals ciutats-estat eren: **Uruk, Èridu, Ur, Lagash i Umma** a la Baixa Mesopotàmia; **Nippur**, una mica més al nord; **Kish**, a la Mesopotàmia central; **Assur**, a la vall mitja del Tigris; i **Mari**, a la vall mitja de l'Èufrates. L'organització econòmica i social d'aquests estats era mixta. D'una banda hi havia el temple de la ciutat, que posseïa grans extensions de terres i del qual depenien gran nombre de treballadors especialitzats, i de l'altra hi havia les comunitats rurals, que tributaven al temple i que eren una reserva estacional de mà d'obra. En moltes ciutats, el palau reial va destacar com a institució independent del temple, fins i tot en el pla arquitectònic; és a dir, es va separar la casa del déu de la casa del governant. La coexistència de tants regnes autònoms en un territori tan reduït va provocar un estat de **conflicte endèmic** pel domini de la terra i de l'aigua. Les ciutats apareixen fortament fortificades i la funció militar dels reis esdevé fonamental. Les diferents ciutats es van substituint les unes a les altres com a efímers poders hegemònics. En la memòria dels mesopotàmics posteriors, aquesta etapa, envoltada de llegenda, va quedar com una edat heroica; el més famós dels herois és **Gilgamesh, rei d'Uruk**, un personatge probablement històric, però completament arquetipitzat per l'«epos». Les primeres composicions literàries sumèries escrites daten de cap al 2500 aC, i entre elles destaquen precisament les que fan referència al cicle de Gilgamesh. En aquest període, l'escriptura deixa de ser pictogràfica i els signes passen a executar-se a base de traços en forma de tascó (del llatí *cuneus*): apareix, doncs, l'**escriptura cuneïforme**.

Al final del període predinàstic es va produir un primer intent d'unificació políticoterritorial: el de **Lugalzaggesi d'Uruk** (cap al 2330 aC), que va sotmetre tot el país de Sumer, segons explica en una inscripció. Lugalzaggesi diu que

domina des del «mar inferior» (Golf Pèrsic) fins al «mar superior» (Mediterrània). És, sens dubte, una afirmació exagerada, però indica l'aparició d'una nova ideologia política, de caràcter «universalista», que transcendeix el marc de la ciutat-estat i introdueix el concepte d'estat territorial.

El **període Dinàstic** comença amb la formació del primer gran estat territorial mesopotàmic: el de **Sargon I d'Akkad** (cap al 2335-2279 aC). Amb Sargon, per primera vegada la iniciativa política i cultural passa dels sumeris als semites. Sargon no pertanyia a cap dinastia reial, sinó que era un funcionari del rei de Kish. Quan Lugalzagesi va destruir Kish, es va proclamar rei i va fundar una nova capital, la ciutat d'Akkad, la localització exacta de la qual es desconeix, però que era a prop d'on després sorgiria Babilònia. Sargon es va enfrontar a Lugalzagesi i als reis de les altres ciutats sumèries, els va derrotar i va incorporar tota la Baixa Mesopotàmia al seu regne. Pel nord, es va expandir fins a la vall mitja de l'Eufrates, però va topar amb una altra potència, la del **regne d'Ebla**, aleshores en la plenitud del seu poder, que controlava tota Síria i el nord de Mesopotàmia. Fortament aculturat per Mesopotàmia, aquest regne havia adoptat l'escriptura cuneïforme per a transcriure la llengua semítica. Al palau reial d'Ebla s'hi va exhumar una cambra, l'«arxiu», amb milers de tauletes que registren comptabilitats, intercanvis, assignacions, procedències de productes i de matèries primeres (com el lapislàtzuli, que arribava d'Afganistan) o exportacions (com la de la fusta de cedre del Líban, que es venia a Egipte). Ni Mari ni Assur, els dos centres clau del comerç a llarga distància del nord de Mesopotàmia (d'una banda cap a Síria i Anatòlia, i cap a les muntanyes iranianes, de l'altra), van ser annexionades perquè eren sota l'òrbita d'Ebla. Sargon no va unificar administrativament l'imperi, sinó que les diferents ciutats van continuar governades pels dinastes locals, sempre ansiosos de recuperar llur independència, i aquesta va ser la feblesa de l'estat d'Akkad. Un dels seus successors, **Naram-Sin** (2254-2218 aC), va completar l'obra militar de Sargon conquerint el regne d'Ebla i destruint la ciutat. Els accadis van arribar així a la Mediterrània, i Naram-Sin va poder posar-se el títol de «rei de les quatre parts del món», epítet de clar significat universalista. La tradició mesopotàmica posterior va fer de la monarquia d'Akkad el model de la reialesa heroica que no té rivals i controla el món sencer. Però si Sargon va simbolitzar l'ascensió i es convertí en l'arquetipus de l'heroi invencible, Naram-Sin, potser injustament, va significar la caiguda i fou considerat l'arquetipus de l'heroi desafortunat. Durant l'època accàdica es redactaren els primers textos (cartes i textos administratius) en llengua semítica (accàdia) i començà el retrocés del sumeri parlat.

L'imperi d'Akkad va caure poc després de la desaparició de Naram-Sin. Les ciutats sumèries recuperaren la iniciativa i protagonitzaren, a les acaballes del tercer mil·lenni, l'època coneguda com a **renaixement sumeri**. El rei de Lagash, **Gudea** (cap al 2130 aC), famós per les estatuetses que el representen en actitud cultual, va reinstaurar en la seva ciutat la genuïna tradició sumèria de la ciutat-temple, però aquest model havia estat superat per l'experiència accàdica, i ben aviat va tenir lloc un altre procés d'unificació. El va protagonitzar

Ur-Nammu d'Ur (2112-2095 aC), que va inaugurar l'anomenada **III Dinastia d'Ur** i va fundar el **regne neosumeri** (2112-2004 aC). Aquest regne va dominar tota Mesopotàmia i, contràriament al que havien fet els accadis, va dotar-se d'una administració fortament centralitzada i d'una eficaç burocràcia, com testimonien els milers de tauletes administratives que ens han arribat. Un element important d'unificació va ser la divinització dels monarques, excepcional a Mesopotàmia, i la substitució dels déus locals pels reis-déus en la possessió «oficial» del territori i en el culte nacional. Durant l'època neosumèria, la literatura escrita en sumeri assoleix el més alt nivell.

3.1.2. El segon mil·lenni aC: assiris i babilonis

A les acaballes del tercer mil·lenni es va produir la irrupció massiva dels **amorreus**, tribus semítiques occidentals d'origen siri que ja portaven un temps infiltrant-se pacíficament a Mesopotàmia, i que ara van envair tot el país saquejant ciutats i cultius. El regne d'Elam va aprofitar-se de la situació per a destruir la ciutat d'Ur i posar fi al regne neosumeri. **La caiguda d'Ur va assenyalar la fi de la supremacia política i cultural de la Baixa Mesopotàmia i l'element etnicocultural sumeri va desaparèixer.** Els amorreus es van assimilar, tant lingüísticament com ètnicament, a l'element accadi, que també era semític, i van aculturar-se completament. En canvi la llengua sumèria, no semítica, es va perdre: va deixar de parlar-se i va romandre només com a llengua de cultura. Gairebé a totes les ciutats van sorgir dinasties amorrees, i ben aviat es van constituir petits regnes que van començar a protagonitzar nous processos d'expansió. Els més importants foren el d'Assíria i el de Babilònia.

El nucli geogràfic original del **regne d'Assíria** era a l'Alta Mesopotàmia, i estava format per dues regions: la de **Nínive**, molt rica des d'un punt de vista agrícola i molt urbanitzada, i la d'**Assur**, centre clau de les rutes de comerç de llarga distància i seu del culte a **Assur**, el déu nacional assiri. El rei **Shamshi-Adad I** (1812-1780 aC) va portar per primer cop els assiris fora d'aquest nucli original i va conquerir tota l'Alta Mesopotàmia. És el que coneixem com a **imperi antic assiri**, però que va ser ben efímer: poc després de la mort de Shamshi-Adad va desaparèixer sota la pressió del **regne de Mitanni**, un estat no semític originari de la regió de l'actual Kurdistan que es va annexionar el territori assiri. Aquesta situació es va perllongar durant quatre segles.

El nucli original del **regne de Babilònia**, en canvi, era l'antic país d'Akkad, al nord de la Baixa Mesopotàmia, tot i que el seu radi d'acció abraçava tota la darrera regió. La ciutat de **Babilònia**, seu del culte al déu nacional **Marduk**, sorgí a prop de l'antiga Accad. Entre 1792 i 1750 aC, a Babilònia va regnar **Hammurabi**, que va reprendre la política universalista dels imperis d'Akkad i d'Ur. Va començar per conquerir tota la Baixa Mesopotàmia i, desaparegut Shamshi-Adad d'Assíria, va sotmetre l'Alta Mesopotàmia i el regne de Mari, i va destruir la ciutat. Així va reunificar tota Mesopotàmia excepte el territori nuclear d'Assíria, que romangué en l'òrbita de Mitanni. Hammurabi es va dedicar intensament a reformar i a reorganitzar el país. A les obres de canalit-

zació i de promoció agrícola cal afegir-hi la centralització de les estructures administratives i fiscals, la reforma religiosa al voltant del déu Marduk (convertit en el déu suprem del panteó mesopotàmic després d'una profunda reorganització) i, sobretot, l'obra jurídica. El cèlebre **codi d'Hammurabi** no és el més antic que ens ha arribat, però sí que és el més extens i orgànic, i s'ha de considerar més com una exemplificació commemorativa d'allò que és la perfecta administració de justícia, feina principal d'un bon rei, que com una normativa pràctica al servei de l'activitat diària dels jutges. Però una vegada més, l'imperi d'Hammurabi no va sobreviure al creador. Ben aviat les ciutats del sud van recuperar llur independència. Cap al 1600 aC, els llunyans hittites, guiats pel rei Mursilis I, van arribar a saquejar Babilònia. Finalment, cap al 1570 aC, es produí una poderosa invasió de pobles de les muntanyes iranians, els anomenats **cassites**, que es van instal·lar a Babilònia i van establir-hi una nova dinastia destinada a durar més de quatre segles. Els cassites s'assimilaren completament a la cultura i a la llengua babilòniques, i es consideraren els legítims hereus del gran Hammurabi.

A mitjan segle XIV, el regne d'Assíria aconsegueix alliberar-se del domini de Mitanni i, capgirant la situació, conquereix el territori del regne, que desapareix de la història. Els assiris apliquen per primera vegada una **política de conquesta** destinada a convertir-se en el futur en tret distintiu del seu poder: fan deportacions de població, colonitzen amb població assíria les terres agrícoles i substitueixen la població de les ciutats per colons assiris, encarregats de dirigir la vida econòmica i social. Amb l'annexió de Mitanni comença l'**Imperi Mitjà assiri**, la frontera occidental del qual es fixa a l'Èufrates, ara límit entre els imperis assiri i hittita. Amb **Tukulti-Ninurta I** (1243-1207 aC), l'Imperi Mitjà assiri arribà al seu apogeu. Tukulti-Ninurta va conquerir Babilònia i va sotmetre tota la Baixa Mesopotàmia, la qual cosa li permeté posar-se el títol de «rei de l'univers», «rei de les quatre regions del món» i «rei de reis». Després va fundar la primera «capital artificial» de la història assíria, **Kar-Tukulti-Ninurta**, a prop d'Assur, potser a causa de tensions entre el rei i els nobles, pel caràcter autoritari del primer. Una «capital artificial» és una ciutat-residència reial de nova fundació. Quan Tukulti-Ninurta va morir, els arameus, per occident, i els elamites, per orient, desestabilitzaren l'imperi i Babilònia recuperà la independència. **Tiglat-pileser I** (1114-1076 aC) redreçà la situació. Va fer una incursió victoriosa al territori de Babilònia que, però, no va reconquerir. Pel nord-oest, la situació havia canviat completament: l'imperi hittita havia desaparegut a causa de les invasions dels «pobles del mar», i Tiglat-pileser va aprofitar per a sobrepassar per primer cop l'Èufrates, límit «natural» i històric de l'expansió assíria, i sotmetre els regnes neohittites i les ciutats fenícies a tributació anual. La influència assíria s'estenia ara, doncs, fins a la Mediterrània, però una nova amenaça s'insinuà des del desert siríac: la dels arameus, que van començar la lenta infiltració cap a Mesopotàmia, i als quals Tiglat-pileser va haver d'enfrontar-se vint-i vuit en catorze anys, segons afirma ell mateix. El regnat de Tiglat-pileser és important també per raons culturals. En primer lloc, per l'elaboració de la **doctrina assíria de la reialesa**: les esteles esculpides als límits del món, les inscripcions en què el rei relata les seves caceres d'animals

salvatges i les captures de dofins i de narvals a la Mediterrània tenen la finalitat d'expressar el seu domini del món sencer i de les forces de la natura, així com el seu paper de campió de l'ordre universal. En segon lloc, perquè durant el seu regnat es va produir un important codi de lleis i una recopilació d'edictes reials, i es va reunir una primera biblioteca assíria. L'Imperi assiri mitjà va desaparèixer a causa de l'avenç de les **tribus semítiques aramees**, que finalment van envair massivament Mesopotàmia des de l'oest.

Pel que fa a la Babilònia de la segona meitat del segon mil·lenni, el domini cassita, amb el parèntesi de la conquesta assíria, es va perllongar fins a mitjan segle XII aC, quan la dinastia cassita va caure i fou substituïda per una dinastia de la ciutat d'**Isin**, el rei més important de la qual va ser **Nabucodonosor I** (1125-1104 aC). Nabucodonosor va controlar tota la Baixa Mesopotàmia i es va presentar com el restaurador de les antigues tradicions religioses i jurídiques babilòniques, emulant Hammurabi. L'any 1026 aC, la seva dinastia va caure a causa dels disturbis provocats per les invasions dels caldeus, una branca dels arameus.

3.1.3. El primer mil·lenni aC: els imperis neoassiri, neobabilònic i persa

A Mesopotàmia, el final del segon i l'inici del primer mil·lenni aC està marcat per **noves migracions de semítics arribats de l'oest**. Es tracta dels **arames** i de llurs parents, els **caldeus**. Els caldeus s'establiren concretament en la Baixa Mesopotàmia, és a dir, al territori de Babilònia, mentre que la resta de grups arameus es distribuï per la resta de Mesopotàmia, creant, en alguns casos, petits regnes (als marges de l'Èufrates, per exemple). Com que les fonts clàssiques i bíbliques que parlen de Mesopotàmia són com a molt de mitjan del primer mil·lenni aC, els babilonis hi són designats també com a *caldeus*. A diferència del que havia passat en les invasions amorrees, però, els arameus i els caldeus no s'apoderaren dels trons d'Assíria i de Babilònia, sinó que en aquests estats hi continuaren regnant les dinasties autòctones, encara que amb un poder efectiu reduït als territoris nuclears de cada regne (a Babilònia, no més més endavant els caldeus prendrien el relleu polític). A poc a poc, al llarg de la primera meitat del primer mil·lenni, l'**arameu** s'imposà com a llengua parlada a tot el Pròxim Orient, relegant l'accadi a una llengua àulica i literària. L'arameu s'escriu amb un **nou sistema d'escriptura alfabètic**, derivat del fenici. A l'inrevés, els arameus i els caldeus adoptaren, com tots els invasors precedents, la cultura mesopotàmica (religió, literatura, economia...).

Els reis assiris dels segles XI i X aC es limiten a defensar els límits del territori nuclear de llur regne, és a dir, les àrees de Nínive i d'Assur, al voltant de l'alt Tigris. Però al principi del segle IX, **Assurnasirpal II** (883-859 aC) emprèn un nou i ràpid procés d'expansió, segons ens explica en els seus annals, amb la finalitat de recuperar les antigues possessions assíries. Sotmet les ciutats i les tribus aramees de tota l'alta Mesopotàmia fins a l'Èufrates i allunya cap al nord les fronteres amb les poblacions muntanyenques de la regió del llac

Van, on a partir d'ara sorgirà el **regne d'Urartu**. En canvi, no intervé a Babilònia. Assurnasirpal funda una nova «capital artificial» amb un palau reial: **Kalkhu** (actual Nimrud), de la grandiositat i l'esplendor de la qual donen fe les restes arqueològiques. Assíria ha recuperat el poder politicomilitar i econòmic. Comença l'**Imperi Nou assiri** o **Imperi Neoassiri**. Amb **Salmanassar III** (858-824 aC), Assíria ultrapassa l'Èufrates i sotmet a tributació anual diversos regnes arameus i neohittites de Síria, les ciutats fenícies i el regne d'Israel, que romanen a partir d'ara sota la seva òrbita d'influència. Respecte a Babilònia, Salmanassar inicia una política que caracteritzarà les relacions entre els dos estats a partir d'aleshores. Es tracta de la intervenció puntual amb l'objectiu, no tant d'annexionar com de mantenir l'ordre a la frontera meridional assíria. En efecte, el problema no rau en la monarquia babilònica, sinó en les desestabilitzadores tribus caldees que dominen en la pràctica el país. Els sobirans assiris intervindran a favor dels reis babilonis i en contra dels caldeus, però annexionaran el regne babilònic només en comptades ocasions. En tot cas, Babilònia queda sota la seva àrea d'influència.

A mitjan del segle VIII, Urartu i els regnes neohittites i arameus de Síria i d'Anatòlia s'uneixen en una coalició antiassíria. **Tiglat-pileser III** (744-727 aC) els venç i considera els segons com traïdors, ja que han violat l'antic pacte de tributació que els vinculava a Assíria. De manera que canvia llur estatut jurídic, i, de regnes autònoms tributaris, passen a convertir-se en províncies assíries directament integrades al territori metropolità de l'imperi. Els reis locals deixen pas a governadors assiris nomenats per l'administració central. Es practiquen deportacions i colonitzacions massives que seran costum durant tot l'Imperi Nou assiri. Per primera vegada, doncs, regions situades més enllà de l'Èufrates són incorporades a l'estat assiri. Tiglat-pileser intervé també a Babilònia, on es fa proclamar rei, títol que mantindrà el seu efímer successor.

L'any 722 aC, el tron assiri passa a mans d'un usurpador, **Sargon II** (722-705 aC), que funda la **Dinastia dels Sargònides**, la més esplendorosa, però també la darrera de la història assíria. Sargon II amplia l'imperi: annexiona el regne hebreu d'Israel, amb capital a Samària, i conquereix l'illa de Xipre. Ara, ni la Mediterrània ni l'Àfrica (amb Egipte i Núbia) són sentides ja pels assiris com a àrees llunyanes i inaccessibles, sinó com a nous límits susceptibles de ser franquejats. El somni universalista amara l'actuació dels sargònides. Sargon intervé també a Babilònia, on actua amb contundència i es fa proclamar rei passatgerament, així com a les muntanyes del nord i de l'Iran, on castiga severament els intents expansionistes d'Urartu i entra en contacte amb els **medes**, una població indoeuropea cada vegada més ben organitzada políticament. També Sargon funda una esplèndida capital artificial: **Dur-Sharrukin** ('el fort de Sargon'), l'actual Khorsabad. **Senaquerib** (704-681 aC), fill de Sargon, fixa de nou la capital i la residència reial a l'antiga Nínive, ara ampliada, dignificada i embellida amb palaus i relleus, i d'on ja no es mourà. Per l'oest, Senaquerib comença a fustigar el regne hebreu de Judà, però no el sotmet, i per l'est destrueix Babilònia (any 689 aC). El pietós **Assarhaddon** (680-669 aC) reconstrueix Babilònia i se'n proclama rei. Per tal d'acabar amb les cons-

tants revoltes de ciutats i de regions de la franja siriopalestina, sempre instigades pels egipcis, opta per intervenir directament a Egipte, on aleshores governen els sobirans etiòps de la dinastia XXV. Conquereix el Baix Egipte fins a Memphis, però el perd poc després de retirar-se'n. L'últim gran rei d'Assíria, **Assurbanipal** (668-631 aC), torna a sotmetre Egipte, ara fins a la Tebaïda, i el converteix en província assíria. Tampoc aquesta vegada, però, la situació es perllonga, i el país del Nil recupera definitivament la independència. Cap al sud, Assurbanipal conquereix el regne d'Elam, que desapareix de la història, i imposa a Babilònia un agent assiri com a rei. Però a Assurbanipal se'l coneix sobretot per l'obra cultural. En efecte, va crear una gran **biblioteca** de tauletes, en les quals va reunir tots els textos literaris i religiosos coneguts, de qualsevol època i en qualsevol de les llengües mesopotàmiques. La versió més completa del *Poema de Gilgamesh* prové d'aquesta biblioteca. A Nínive, construí un magnífic palau decorat amb uns relleus que es compten entre les obres més refinades i valuoses de l'art assiri. Cant del cigne, perquè només dues dècades després de la mort d'Assurbanipal, l'imperi neoassiri seria conquerit per Babilònia i desapareixeria també de la història.

Pel que fa a Babilònia, entre els segles XI i VII aC havia basculat entre tres poders: la monarquia babilònica legítima i tradicional, representada per successives dinasties; els reis assiris, que intermitentment havien imposat llur voluntat i se n'havien proclamat reis; i els caldeus, que, senyors en la pràctica de tot el territori baixmesopotàmic, excepte la capital, havien estat sempre un element desestabilitzador. Finalment, els darrers s'imposaren, i el 625 aC llur cabdill **Nabopolassar** (625-605 aC) es va proclamar rei de Babilònia. Va expulsar els assiris de tota la Baixa Mesopotàmia i, aliat amb els medes, va atacar el nucli de l'imperi assiri, destruint per sempre Assur (614 aC) i Nínive (612 aC). Tota Mesopotàmia i les possessions assíries de la franja siriopalestina van passar a mans dels caldeus, que fundaren així l'**Imperi Neobabilònic o Caldeu**. Els medes, per la seva part, van conquerir el regne d'Urartu.

El sobirà més important de l'Imperi Neobabilònic fou **Nabucodonosor II** (604-562 aC), que va sotmetre violentament totes les regions de l'àrea mediterrània que els assiris no havien annexionat, com ara les ciutats fenícies (amb un llarg i cruent setge a Tir), el regne hebreu de Judà, amb capital a Jerusalem (on el temple de Jahveh fou destruït), o els territoris neohittites del nord de Síria i sud d'Anatòlia (Cilícia). També els babilonis van practicar deportacions massives: pobles sencers foren conduïts a Babilònia, com els hebreus de Judà (és el que es coneix en la tradició bíblica com l'«exili de Babilònia»). Però, a diferència dels assiris, no es van preocupar de repoblar, colonitzar i posar en cultiu les terres conquerides, de manera que aquesta va ser una de les èpoques més desolades i obscures de la història de l'Àsia anterior. Nabucodonosor va ser un gran constructor, que va edificar a Babilònia un fastuós palau reial (en el qual destacaven els famosos «jardins penjants», una de les set meravelles del món antic) així com noves muralles i fortificacions, i va ampliar el zigurat (la famosa «torre de Babel») i el temple de Marduk. **Nabònid** (555-539 aC), un usurpador d'origen arameu, va voler equilibrar el culte del babiloni Marduk

amb el del déu lunar **Sin** de la ciutat de Kharran, al nord de Mesopotàmia, d'on provenia. A més, va voler sotmetre la península aràbiga a l'imperi i es va establir a Teima d'Aràbia durant més de 10 anys, oblidant els seus deures rituals a Babilònia.

Mentrestant, a les muntanyes iranianes es produí un fet de gran importància. Cap a l'any 550 aC, **Cir, rei dels perses** (559-530 aC), s'havia rebel·lat contra el rei **Astíages de Mèdia**, l'havia vençut i havia substituït el regne de Mèdia pel de Pèrsia. Immediatament, Cir emprèn un procés fulminant d'expansió que el porta, per l'oest, vorejant Mesopotàmia, fins a Anatòlia i l'Egeu (on sotmet la **Lídia** del mític rei **Cres**, però no les ciutats gregues d'Àsia Menor), i per l'est, fins a l'Indus (on sotmet tot l'Iran). L'any 539 aC, Cir està preparat per a dirigir-se contra l'Imperi babilònic, amb la connivència del clergat de Marduk de Babilònia i d'amplis sectors dirigents de les ciutats baixmesopotàmiques, descontents de l'actitud de Nabònid. El mateix any, els perses vencen Nabònid a la **batalla d'Opis**. Cir entra a Babilònia com a «alliberador». L'imperi neobabilònic deixa pas al nou **Imperi Persa Aquemènida** (del nom del clan a què pertanyia Cir), amb capital a **Persèpolis**, a l'Iran, i que s'estén des de l'Indus fins a la Mediterrània i des d'Armènia fins a Aràbia i el Golf Pèrsic, englobant, per tant, tot el Pròxim Orient asiàtic. Si l'arameu continua essent la principal llengua parlada de la regió, el **persa**, llengua indoeuropea, també es difon i esdevé la llengua oficial de l'imperi. S'escriu amb una adaptació de l'escriptura cuneïforme mesopotàmica. A diferència del que havia passat amb tots els conqueridors anteriors, des d'un punt de vista religiós els perses no foren aculturats per Mesopotàmia, ja que practicaven el **mazdeisme** o **zoroastrisme**, una poderosa religió salvífica, de caràcter dualista, fundada per **Zaratustra** en algun moment de la primera meitat del primer mil·lenni aC, segons la qual el món estava subjecte a la dialèctica entre les forces del bé, guiades per déu, **Ahura Mazda** (el 'senyor savi'), i les forces del mal, guiades per **Angra Manyu** (l'"esperit maligne'). A l'inrevés, tampoc no es va produir una aculturació persa dels sotmesos, perquè l'administració persa va respectar els nivells administratius inferiors (ciutats), de manera que la població mesopotàmica va mantenir les institucions locals, va continuar retent culte als déus tradicionals i va continuar parlant i escrivint l'arameu i fent servir l'antic accadi com a llengua de cultura.

Cir va permetre als pobles deportats pels babilonis retornar a llurs terres d'origen. Fou així com els hebreus de l'antic regne de Judà tornaren a Palestina i es prepararen per a reconstruir a Jerusalem el temple de Jahveh. **Cambises** (529-522 aC) conquerí Egipte i es proclamà faraó. Ell i els seus immediats successors van formar la dinastia XXVII del país. **Darios I** (521-486 aC) va reorganitzar administrativament l'imperi i el va dividir en **satrapies** o províncies. Els sàtrapes eren nobles o membres de la família reial aquemènida i tenien als seus territoris els mateixos poders que el rei (civils, militars i judicials), tot i que estaven obligats a complir les ordres i les directrius que els arribaven del poder central, i a proporcionar tropes si el rei els ho demanava. A causa d'una incursió persa a Tràcia i a Macedònia, ja en continent europeu, i de les

tensions entre les ciutats gregues independents de la Jònia i la Cària, a l'Àsia Menor, i la satrapia persa de Sardes (que mirava de sotmetre-les) els grecs es van enfrontar al colós persa a les famoses **Guerres Mèdiques** (499-479 aC). Ni Darios I ni el seu successor, **Xerxes** (486-465 aC), van aconseguir vèncer-los: els grecs derrotaren els perses en successives batalles (entre elles les de **Marató** i **Salamina**) i mantingueren llur independència. Els darrers aquemènides es limitaren a gestionar, no sense dificultats, el gran imperi creat pels seus predecessors, fins que l'últim, **Darios III** (338-331 aC), va ser paradoxalment vençut pel grec **Alexandre de Macedònia** en tres famoses batalles: **Grànic** (334 aC), **Issos** (333 aC) i **Gaugamela** (331 aC). Tot l'imperi persa passà a mans d'Alexandre, i el Pròxim Orient s'incorporà a l'òrbita cultural grega i començà a hel·lenitzar-se.

3.2. Cultura i cosmovisió

Tot i els trets comuns entre Egipte i Mesopotàmia, com ara una sofisticada economia de producció basada en l'agricultura i la ramaderia, o l'aparició de l'estat i de l'escriptura en un moment semblant, **egipcis i mesopotamis crearen civilitzacions profundament diferents.**

Així, doncs, pel que fa a l'estat, mentre que a Egipte la noció d'estat territorial, i, per tant, d'«unificació», apareix des d'un primer moment (finals del quart mil·lenni aC) i es converteix en el tret definidor de la monarquia faraònica, a Mesopotàmia la noció política original és la de **ciutat-estat**, i no és fins a finals del tercer mil·lenni aC, amb Sargon d'Akkad, quan apareixen les **tendències universalistes** que donen lloc al primer estat territorial. D'altra banda, a Egipte, territorialitat estatal no implica una noció d'universalisme, sinó de cosmització: l'estat no ha d'abraçar-ho tot, com vol l'universalisme mesopotàmic, sinó que ha de coincidir amb el cosmos ordenat, és a dir, amb la vall del Nil egípcia; mentre que el caos, és a dir, els països estrangers, queden fora. Això explica que a Egipte, l'imperialisme hagi estat un fet limitat tant en l'espai com en el temps. L'universalisme mesopotàmic va ser heretat pels perses i, mitjançant ells, va passar als macedonis (Alexandre) i als romans.

Pel que fa a la **persona del sobirà**, tant a Egipte com a Mesopotàmia ell és l'intermediari entre els déus i els éssers humans i l'encarregat de mantenir l'ordre còsmic, però **mentre que el faraó egipci és un déu, el rei mesopotàmic és, com resa un títol sumeri, un «gran home»**. Això comporta que les concepcions i la literatura que sorgeixen al voltant del faraó siguin teològiques i arquetípiques, mentre que les que sorgeixen al voltant del rei mesopotàmic siguin heroiques i més conjunturals. Per això el divers comportament ontològic d'una i d'altra civilització al respecte: la «vida» del faraó és la «vida» d'Horus i d'Osiris, és un mite, mentre que la «vida» del rei mesopotàmic, tot i respondre a arquetipus heroics, es deixa penetrar més per la «història». Per això, l'annalística mesopotàmica és molt més important que l'egípcia, i coneixem moltes més dades de les «biografies» dels reis assiris i babilonis que dels faraons egipcis. Podríem dir que el discurs mític mesopotàmic, en virtut del

caràcter no diví del monarca, sostrau el darrer de la rigidesa d'un model arqueològic immutable, com és una divinitat. Evidentment, tot això té una traducció «social» en el fet que, mentre que l'egipci contempla el cosmos com quelcom immutable, estable i «segur», el mesopotàmic el contempla com quelcom més subjecte al «caprici» de les circumstàncies. En això rau la diferència entre l'«optimisme» egipci i el «pessimisme» mesopotàmic, palès en la literatura i en la cosmovisió. Les concepcions sobre la reialesa només són la punta d'un iceberg cultural. La mentalitat mesopotàmica prepara la d'una altra important civilització del Creixent Fèrtil: l'hebrea, que, per primera vegada, concebrà una «història sagrada», termes antitètics des d'un punt de vista, per exemple, egipci.

I pel que fa a l'**escriptura**, mentre que l'escriptura egípcia neix amb una finalitat magicofunerària i en estreta relació amb el rei, **la mesopotàmica neix amb una finalitat administrativa i comptable i en l'àmbit del temple i de la seva economia**. El caràcter sagrat i màgic dels jeroglífics (pel poder de la imatge) farà que siguin un sistema d'escriptura que es mantingui viu al llarg de tota la història de l'antic Egipte, des del quart mil·lenni aC fins al primer mil·lenni dC. En canvi, el caràcter més utilitari de l'escriptura mesopotàmica farà que ben aviat, ja des del tercer mil·lenni aC, els pictogrames o jeroglífics sumeris es transformin en **signes cuneiformes**: la imatge deixa pas al convencionalisme dels traços en forma de tascó (*cunei*). També són diferents els suports i els procediments escripturaris: mentre que els egipcis escriuen sobre pedra (inscripcions) o sobre paper, i ho fan, respectivament, esculpint o amb pinzell i tinta, els mesopotàmics escriuen sobre tauletes d'argila tova, després cuites, imprimint-hi amb un estilet dur els petits traços en forma de tascó que componen els signes. Els processos de formació i d'evolució dels dos sistemes escripturaris són completament independents. Les troballes dels darrers anys al cementiri reial predinàstic d'Abidos, a l'Alt Egipte, documenten les beceroles del sistema jeroglífic i es remunten als 3300-3250 anys aC. Els primers «textos» d'Uruk, a la Baixa Mesopotàmia, són contemporanis o una mica més recents que els egipcis, ja que daten del 3250 aC. Tot i la quasi contemporaneïtat dels dos fenòmens, els contextos i els modes de creació de les dues escriptures, les necessitats que les motivaren i la seva estructura interna difereixen completament i responen a processos autònoms.

Finalment, si la història d'Egipte, a causa de la protecció natural del país, és una història poc accidentada des del punt de vista etnicocultural, Mesopotàmia és una veritable «cruïlla» de nacions i de grups poblacionals diferents. Tot i això, **la cultura mesopotàmica es mantingué tan homogènia com l'egípcia al llarg dels quatre mil·lennis d'història**. De fet, **els trets definidors de la cultura mesopotàmica van quedar establerts en l'inici sumeroaccadi**, durant el tercer mil·lenni aC. Per a ser més exactes, hauríem de dir que són trets essencialment sumeris, i que els accadis els van fer seus a causa de la simbiosi cultural que els va unir als sumeris. Els nou vinguts, tant semítics (amorreus, arameus i caldeus) com no semítics (cassites) que es van anar instal·lant a Mesopotàmia, van anar arraconant l'element lingüístic sumeri, però van adoptar

sempre la cultura del país i es van aculturar completament. És per això que la literatura i les creences religioses dels orígens es transmetieren sense alteracions substancials, segle rere segle i per obra d'una o d'altra nació, fins al final de la història mesopotàmica. La versió més completa de *L'epopeia de Gilgamesh*, poema l'origen del qual és sumeri i es remunta al tercer mil·lenni aC, prové de la biblioteca d'Assurbanipal a Nínive, que data del segle VII aC. La cultura mesopotàmica s'irradià també fora de Mesopotàmia: el regne d'Ebla, a Síria, i l'imperi dels hittites, a Anatòlia, van adoptar l'escriptura cuneïforme, adaptada a les respectives llengües (semítica la primera i indoeuropea la segona), i van fer seva la literatura mesopotàmica; posseïm un bon nombre de tauletes hittites amb fragments de Gilgamesh. El regne d'Ugarit va crear el seu alfabet, un dels més antics, sobre la base de signes escrits en cuneïforme. La cultura mesopotàmica va començar a retrocedir la segona meitat del primer mil·lenni aC, amb la conquesta persa i, sobretot, amb l'hel·lenització que va seguir la conquesta d'Alexandre.

3.2.1. Literatura mesopotàmica

Les civilitzacions mesopotàmiques ens han deixat una rica producció escrita. A diferència del que passa a Egipte, on la cultura funerària és determinant, a Mesopotàmia no hi ha pràcticament textos funeraris. En canvi, són innumerable els documents administratius i quotidians, i molt abundants els textos màgics i rituals, els textos àulics i celebradors, els escrits relacionats amb el coneixement del món (econòmics, matemàtics, astronòmics, geogràfics, mèdics) i les creacions literàries. Pel que fa a les darreres, es tracta, principalment, de poemes cosmogònics i mitològics, de poemes èpics, de composicions líriques i d'himnes, i de faules i poemes sapiencials (literatura pessimista, com ara el *Poema del just que pateix*, que té certs paral·lelismes amb el llibre bíblic de Job). Les obres literàries han arribat fins a nosaltres bàsicament gravades sobre tauletes d'argila, com ara les que formaven la famosa «biblioteca» d'Assurbanipal (668-631 aC), al palau reial de Nínive. Les creacions més antigues daten ja d'època sumèria i es van transmetre d'una cultura mesopotàmica a la següent de manera ininterrompuda. Així, doncs, si el poema més conegut, *L'epopeia de Gilgamesh*, és d'origen sumeri (tercer mil·lenni aC), les còpies més recents daten d'època neoassíria (primera meitat del primer mil·lenni aC); a més, l'impacte de l'obra irradia més enllà dels límits de la cultura mesopotàmica, i en el segon mil·lenni aC, per exemple, és traduït a l'hittita.

Sens dubte, les dues creacions més importants de la literatura mesopotàmica són *Poema de la creació* i *L'epopeia de Gilgamesh*.

El *Poema de la creació* s'ha conservat en una còpia en set tauletes provinent de la biblioteca d'Assurbanipal. Els reis assiris i babilonis en van fer un dels pilars de la seva doctrina de la reialesa i de l'estat. En ell es narra, en efecte, la cosmogonia oficial: el món, tal com els éssers humans el coneixen, és el resultat de la superació d'un gran conflicte primordial i de la consegüent instauració de l'ordre còsmic i polític establert. També és conegut sota el nom d'*Enuma elish*,

a partir de les primeres dues paraules, que signifiquen 'quan allà dalt...'. Segons el poema, a l'inici dels temps només hi ha el caos, un oceà increat. Però al seu costat apareixen dues divinitats primordials, Apsu (les aigües dolces) i Tiamat (les aigües salades), a partir de les quals neixen totes les divinitats del panteó i, en última instància, la triada de déus suprems: Anu, el déu del cel, Enlil, el déu de l'aire i de la terra, i Ea, el déu de les aigües i de l'abisme que envolta el món. Aviat sorgeix un destructiu enfrontament entre els déus primordials i els déus de la triada pel poder de l'univers. Ea aconsegueix eliminar Apsu, però no Tiamat i la seva cort de temibles acòlits. En aquestes circumstàncies, el fill d'Ea, Marduk en la tradició babilònica i Assur en la tradició assíria, el més perfecte i savi dels déus, és escollit com a cap per la resta de les divinitats del seu bàndol. El nou déu suprem aconsegueix vèncer Tiamat i el seu cercle, reorganitza el cosmos i els cels, divideix els déus en divinitats del cel i divinitats del món subterrani, i crea l'ésser humà perquè s'ocupi del culte als déus. En la versió babilònica, en reconeixement per la victòria, els déus ofereixen a Marduk l'Exagila de Babilònia, el seu gran temple i zigurat, i accepten definitivament la seva supremacia. Així queda com a senyor de l'univers.

Pel que fa a *L'epopeia de Gilgamesh*, el conservem en diferents versions i llengües, en còpies més fragmentàries o més completes, que daten des dels orígens sumeris fins a temps neoassiris. Gilgamesh és el rei d'Uruk, bon administrador, però massa dur amb els súbdits. Per distreure'l de les seves feines de govern, els darrers demanen a la deessa Aruru que creï una criatura que el mantingui ocupat. Aquesta criatura és Enkidu, un home inicialment salvatge, però que acaba coneixent la civilització gràcies a la relació amorosa amb una hieròdula o prostituta sagrada del temple de la deessa Ishtar. Gilgamesh i Enkidu es coneixen i d'entrada s'enfronten en un dur combat, però després sorgeix entre ells una profunda amistat i tots dos decideixen emprendre un seguit d'expedicions heroiques. Després de moltes gestes, Enkidu emmalalteix i mor. Gilgamesh plora el seu gran amic i comença a témer la mort. Llavors recorda un ancestre llunyà, Utnapishtim, el qual, juntament amb la seva esposa, havia aconseguit salvar-se del diluvi i havia rebut la immortalitat. Després d'un llarg viatge, Gilgamesh arriba fins a l'heroi del diluvi, que li explica la seva història. Aquesta història és molt similar a la del bíblic Noè i l'arca que recull el llibre de Gènesi (6,5-9,17); els hebreus, en efecte, van conèixer la llegenda del diluvi molt probablement durant el captiveri a Babilònia, moment a partir del qual els relats bíblics van començar a fixar-se per escrit. Utnapishtim revela a Gilgamesh que al fons del mar hi ha una planta miraculosa que proporciona la joventut eterna. Gilgamesh l'aconsegueix, però, durant el viatge de tornada a Uruk, mentre un dia es banya en una font, una serp la hi pren: és per això que les serps, amb el canvi anual de pell, recuperen eternament la seva joventut. Fracassat en l'intent d'aconseguir la immortalitat, Gilgamesh desitja almenys conèixer la condició dels difunts i obté dels déus que l'esperit d'Enkidu torni del món subterrani per a conversar amb ell una breu estona. Enkidu fa una lúgubre descripció del món dels morts i amb la nota de desconsol, tan característica del «pessimisme» mesopotàmic, es tanca el poema.

3.2.2. Les concepcions de l'espai

A les cultures de discurs mític, l'hàbitat humà, en el sentit més ampli –ciutats, aldees–, però també en el més concret –temples, palaus, cases–, reproduceix el cosmos, **està fet a imatge del cosmos**. És, de fet, un microcosmos reflex de l'estructura ordenada de l'univers sencer, una «síntesi» seva. La ciutat reproduceix l'univers i, alhora, n'és el centre. La sacralitat la confereix també, en efecte, el fet de ser un «**centre del món**»: ciutats, edificis, palaus, zigurats i piràmides s'identifiquen amb l'eix del món (*axis mundi*), l'arquetipus per excel·lència perquè és el punt d'origen de la creació. Aquest eix es veu, normalment, com una muntanya sagrada, amb la qual totes aquestes construccions s'identifiquen (no només zigurats i piràmides, que ja són per si mateixes veritables muntanyes, sinó també palaus i ciutats, que reben noms que els assimilen a cims que s'enlairen cap al cel). La muntanya sagrada és el punt de contacte de les tres esferes ontològiques: el cel, la terra i el món subterrani, és a dir, entre déus, humans (vius) i difunts; en definitiva, entre eternitat, vida i mort. Aquest és el significat de les zigurats o de les piràmides. Són les muntanyes en les quals el sacerdot, en el primer cas, o el rei difunt, en el segon cas, poden accedir al contacte amb les altres dimensions: el sacerdot pot parlar amb els déus; el rei pot accedir al més enllà celeste etern (vegeu sobre aquesta problemàtica el capítol I d'*El mito del eterno retorno*, de M. Eliade (1972)). Moltes ciutats antigues de societats integrades es construeixen al voltant d'un lloc sagrat, al voltant d'aquest «centre del món» (temple, piràmide, zigurat...), per a participar de la transcendència, i es desenvolupen o s'estructuren urbanísticament a partir d'ell. Babilònia, amb la «torre de Babel», n'és un bon exemple.

Figura 4. Les piràmides de Quèops, Quefrè i Micerí a Guiza, vistes des de les terres de conreu.

Foto: J. Cervelló.

Efectivament, al centre de la ciutat de **Babilònia** hi ha el temple dedicat a Marduk, el déu principal de la ciutat. Just al nord del temple hi havia Etemenanki, la zigurat de Marduk, la «torre de Babel» bíblica. Ja en època sumèria es considerava que la ciutat de Babilònia era el reflex d'un prototip ultraterrenal que li serví de model. La ciutat neobabilònica (segles VII-VI aC) era de planta rectangular segons un eix est-oest, i els seus angles coincidien amb els punts cardinals. Estava envoltada d'una doble muralla amb nou portes d'accés, cadascuna sota la protecció d'una divinitat. A l'interior, els carrers seguien una disposició ortogonal. El palau de Nabucodonosor, amb els famosos «jardins

penjants», estava aproximadament a la meitat del costat nord de la muralla, limitada per l'Èufrates a l'oest, i l'avinguda de les processons a l'est. Aquesta avinguda, la principal de la ciutat, marcava un segon eix nord-sud, més o menys paral·lel al riu. Si observem tant la planta de la ciutat de Babilònia com la d'altres ciutats mesopotàmiques, com per exemple la de la «capital artificial» assíria Dur-Sharrukin, ens adonem que en civilitzacions plenament urbanes de discurs mític pot haver-hi un urbanisme complex que genera unes formes similars a les que trobarem posteriorment a les ciutats gregues de traçat regular de tipus hipodàmic i, per descomptat, a les ciutats romanes. Prèviament, a Egipte, coneixem l'existència de retícules tant en l'organització d'algunes viles (com per exemple Kahun) com en la del territori irrigat (el signe jeroglífic per a *nomus* o «província» era un rectangle reticulat que representava la terra solcada per canals). La quadrícula o l'ortogonalitat per a ordenar l'espai, tan característiques, com veurem, de les ciutats gregues i romanes, no són, doncs, models exclusius de les civilitzacions de discurs lògic. Ara bé, mentre que a les cultures clàssiques l'urbanisme obeeix a un discurs racional, planificador i funcional, a l'antiga Mesopotàmia l'ordenació urbana respon a models o a disposicions arquetípics i còsmics. Els filòsofs grecs del segle v aC que teoritzaren sobre les formes més adients per a les ciutats s'inspiraren, en bona mesura, en els models urbans mesopotàmics i molt especialment en la ciutat de Babilònia. Les seves finalitats foren, però, molt diferents. En efecte, en virtut del discurs lògic, els grecs reinterpretaren completament el model ortogonal, el recategoritzaren, i, mentre que egipcis i babilonis hi havien vist la plasmació harmònica d'un ordre transcendent i ritual, grecs i romans li van concedir un valor intrínsec i funcional. És a dir, la forma és similar, però el significat és molt diferent segons l'ontologia.

3.2.3. Arquitectura i art mesopotàmics

Entre els exemples d'arquitectura i relleu neoassiris i neobabilonis (primer mil·lenni) destacarem els documentats a les ciutats de Kalkhu i de Babilònia, per ser els més ben conservats i més coneguts de l'art i de l'urbanisme mesopotàmics.

1) Kalkhu

La més important de les «capitals artificials» va ser, sens dubte, Kalkhu (actual Nimrud, nom derivat potser del déu Ninurta), situada a la confluència del Tigris i del Zab superior i construïda per Assurnasirpal II (segle IX). La nova capital va ser poblada amb colons procedents de diferents regions, que es van sumar als habitants que Kalkhu ja tenia abans de la transformació. Entre els colons exteriors destaquen els que venien del «país dels hitites», com anomenaven els assiris a la regió compresa entre el nord de Síria, al sud-est d'Anatòlia i de la vall del Jabur. En efecte, l'art de Kalkhu, en les idees, les tècniques i els

motius, pren importants elements hitites i sirians, sens dubte introduïts pels artesans d'aquestes procedències. El fet és tant important que l'art del temps d'Assurnasirpal va ser el model de tot l'art assiri posterior.

Els principals edificis de la ciutat se situaven al nord-oest de l'acròpoli. A l'extrem nord s'alçava el temple de Ninurta, amb el monumental zigurat, que en origen devia fer més de seixanta metres d'altura. Ninurta era el déu de la guerra i de la caça, dues activitats predilectes del rei. Dos lleons androcèfals esculpits guardaven l'entrada del santuari principal. En el menor, van trobar-se uns relleus en els quals Ninurta, alat i empunyant feixos de llamps, apareix foragitant un monstre mig lleó mig àguila. D'un altre santuari principal de Kalkhu, el d'Ishtar, provenen dues monumentals estàtues-brancals de lleons. Com passa amb totes aquestes estàtues, fetes per a ser vistes de front o de perfil, si s'observen des de tres quarts s'hi veuen cinc potes: la cinquena és la repetició d'una de les de davant, que queda amagada quan l'estàtua es contempla de perfil.

El gran palau reial de Kalkhu constava de tres sectors. Un al nord, amb dependències administratives i un ampli pati de 70×50 metres on es concentraven funcionaris, cortesans i guàrdia reial per a les festivitats o les cerimònies solemnes. Al sud del pati s'obria la part central del palau, amb la sala del tron i altres àmplies dependències que envoltaven pel nord i per l'est un pati quadrat d'uns trenta-cinc metres de costat. Totes aquestes estades eren allargades i proporcionalment estretes, per facilitar la cobertura amb bigues, ja que els assiris coneixien però no empraven tot just la columna.

La sala del tron, per exemple, feia 47×10 metres, i l'entrada i la sortida estaven custodiades per imponents estàtues-brancals de lleons i toros alats i androcèfals, el caràcter híbrid dels quals simbolitzava el conjunt de les forces de la naturalesa i la funció era, per tant, profilàctica (a més de efectista i dissuasiva). El tron estava situat a l'extrem est, sobre un pedestal de pedra. Els murs estaven recoberts de relleus, distribuïts en tres registres horitzontals: a l'inferior, més visible, hi havia les escenes principals, que consistien en campanyes militars i caceres reals; al central, hi havia les inscripcions, amb els detallats anals del rei; i al superior, temes menors. També les altres sales estaven decorats amb relleus, tot i que no militars. Els motius d'un dels que estaven a l'est del pati (el rei assegut amb un bol a la mà, servit per la seva coper) indiquen que es tractava del menjador de gala. Finalment, l'ala sud del palau estava reservada a estades de caràcter domèstic.

Des d'un punt de vista artístic, el més important de Kalkhu són, sens dubte, els relleus que cobrien les parets, fets sobre plaques de pedra disposades en successió sobre els murs (ortòstats), així com les escultures no exemptes que decoraven els brancals de les portes. Tots dos elements constitueixen les dues

influències hitites i sirianes més remarcables. Al palau de Kalkhu, la pintura es va reservar per a la part superior dels murs (on no hi arribaven els relleus) i per al sostre.

El veritable valor artístic dels relleus és, en qualsevol cas, genuïnament assiri, i rau en la composició de les imatges, en la penetrant captació i reformulació de la realitat i en la solemnitat i majestuositat de les grans figures. El hieratisme no els resta efectivitat i força. La col·locació dels relleus al palau es feia en funció de la temàtica, i hi ha una clara jerarquia de motius.

A Kalkhu, el relleu més important era el del nínxol que hi havia a la paret curta oriental que quedava després del rei a la sala del tron. Es tracta d'una representació de l'arbre de la vida. A sobre hi ha l'emblema d'Assur, un sol alat d'influència entre Egipte i Palestina, i a banda i banda, repetits simètricament, el rei i el seu geni protector, custodiant l'arbre. El rei, barbat i tocat amb peruca i bonet de tela amb ínfules, va vestit amb una túnica llarga de mànigues curtes i una toga de serrells, i porta un collaret amb els símbols dels principals déus. El geni, alat, vesteix una túnica fins als genolls i una toga de serrells, i porta a la mà dreta una mena de pinya i a l'esquerra un petit calder. La pinya és el raïm de la flor masculina de la palmera, amb la qual a Assíria es fertilitzava artificialment la flor femenina de l'arbre; aquesta activitat econòmica tenia la traducció ritual en la cerimònia que es descriu aquí, cerimònia, per tant, de fertilitat i de regeneració. Encara que se'l tractés com una palmera, l'arbre de la vida no responia plàsticament a cap espècie natural concreta: es tractava d'un tronc, recolzat sobre una flor i rematat per una palmeta principal, del qual sortien branques entrelaçades que acabaven també en palmetes. Simbolitzava la vida i el nexa d'unió entre els déus i els homes, és a dir, la reialesa dispensadora de vida i garant d'harmonia entre el món diví i l'humà.

El motiu de l'arbre de la vida, protegit només pels genis, ara amb cap d'àguila, es repetia seriadament a la sala annexa a la del tron; en el relleu de la paret curta oriental, però, el rei substituïa l'arbre, de manera que era a ell a qui els genis dirigien les pinyes, la qual cosa subratllava la identitat entre el rei i l'arbre. La resta de la sala del tron estava decorat amb escenes de les primeres campanyes militars d'Assurnasirpal i de les caceres reials de lleons i de toros. El relleu és poc pronunciat i les figures poc detallades, excepte en alguns motius, com ara rostres, perruques, armes i instruments diversos. Els músculs de braços i de les cames es ressalten mitjançant incisions més profundes.

2) Babilònia

La Babilònia que les excavacions han tret a la llum era la de temps dels caldeus, l'última fase d'esplendor, però sota les aigües del subsòl jeu encara la vella ciutat d'Hammurabi, citada ja als textos de Sargon d'Akkad (c. 2300 aC). La ciutat dels caldeus era de planta rectangular, segons un eix est-oest, i estava travessada pel riu Èufrates de nord a sud. Estava envoltada per dues muralles i

un profund fossat alimentat d'aigua del riu, que en alguns trams arribava als cent metres d'amplada. Les nou grans portes que jalonaven els murs duïen els noms dels principals déus.

A la part oriental de la ciutat, al llarg del marge esquerra del riu, s'elevaven els monuments més importants. El carrer principal era la cèlebre via de les processons, que passava per l'est del temple de Marduk i del palau reial, i continuava fora de la muralla pel nord. A l'inici d'aquest tram exterior, la via feia vint-i-tres metres d'amplada i estava flanquejada per dos enormes murs de set metres d'altura, decorats amb uns cent-vint lleons de maó vidriat en relleu. Els lleons feien més de dos metres cadascun, eren de color blanc, vermell i groc sobre fons blau, i tenien les gargamelles obertes en actitud amenaçadora. Aquest era el recorregut que feien les estàtues dels déus cap al temple de la festa de Cap d'any, situat als afores de la ciutat, en la gran processó de la festivitat.

La muralla es creuava per la cèlebre porta d'Ishtar, impressionant fortificació de murs i de torres quadrades de fins a dotze metres d'altura, revestida de maons vidriats de color blau sobre els quals apareixien sis-cents bous i dracs de Marduk en relleu. Els toros eren grocs amb vetes de pelatge blau, i els dracs eren blancs amb decoració en groc.

Al centre de la ciutat, entre el riu i la via de les processons hi havia l'Esagila o temple de Marduk, el déu principal de la ciutat. Comprenia un gran santuari a nivell del sòl i, al nord, el ziggurat anomenat Etemenanki, de set pisos i uns noranta metres d'alçada, amb un altre petit santuari al cim. D'aquesta cèlebre construcció, la «torre de Babel» bíblica, només se'n conserva el primer pis i les restes de tres escales d'accés. El temple del ziggurat era concebut com la casa del déu en persona, on anava a dormir i només hi tenia accés una dona del país; el de baix era el temple d'aparició del déu, on els fidels feien les pregàries davant de la gran estàtua d'or. Tot el conjunt repetia l'estructura bàsica dels antics recintes templers sumerobabilònics (Ur, Uruk), però amb més grandària. Era l'última vegada que la concepció topograficoarquitectònica trobaria expressió.

També entre la via de les processons i l'Èufrates, però al nord de la ciutat, al costat de la porta d'Ishtar, hi havia l'immens palau reial de Nabucodonosor, de planta trapezoïdal i gairebé tres-cents metres de longitud del seu costat major (en direcció est-oest). Poderosament fortificat, estava format per cinc grans unitats topogràfiques en sentit nord-sud, cadascuna amb un ampli pati central al voltant del qual es disposaven les estances. La gran sala del tron, al sud del pati de la unitat central, feia 56×17 metres i, probablement, estava coberta d'una gran volta. S'hi accedia per una porta triple. La façana estava decorada amb maons vidriats que reproduïen en relleu columnes amb capitells de volutes i palmetes, motius florals i lleons rugents, aquests últims alineats

en un fris inferior. Els colors eren el blanc, el groc, el marró i el celeste sobre fons blau. A l'interior, el nínxol del tron reial estava enmig de la paret llarga oposada a la d'accés, just davant de la porta central.

A l'extrem nord-est del recinte del palau hi havia els famosos «jardins penjants» de Babilònia, que els clàssics van considerar una de les set meravelles del món. Estaven construïts en terrasses esglaonades que descansaven sobre potents murs paral·lels coberts de voltes.

Figura 5. Porta d'Ishtar, Pergamonmuseum (Berlín).

Foto: J. M. Palet.

4. Fenícia, Israel i els pobles protoàrabs

4.1. Contextualització històrica

4.1.1. Els fenicis

Fenícia és una estreta franja de terra entre les muntanyes del Líban i la Mediterrània. Les muntanyes eren riques en coníferes (els cedres del Líban), un dels principals productes del comerç fenici des dels orígens. Els fenicis s'anomenaren a ells mateixos «cananeus» (a partir del nom de la regió a la qual la costa fenícia pertanyia: Canaan) o «sidonis» (a partir del nom de la ciutat fenícia de Sidó, una de les més importants). És a dir, no van tenir una denominació «nacional» conjunta perquè les ciutats fenícies no s'uniren mai en un estat unitari, sinó que constituïren sempre petits regnes independents (una ciutat més un reduït territori). Van ser els grecs qui els anomenaren, com a conjunt cultural, 'fenicis' (*Phoinikes*).

En la història dels fenicis podem distingir dues grans etapes:

- Una **etapa protofenícia**, anterior al segle XII aC, caracteritzada per la continuïtat cultural entre les ciutats fenícies i les de l'interior de Síria-Palestina. És a dir, pel fet que tota la regió (costa i terra ferma) participa d'uns mateixos patrons culturals, entre els quals destaca l'organització política en ciutats-estat governades per reis des dels «palaus» com a institucions centrals.
- Una **etapa pròpiament fenícia**, des de cap al 1200 aC en endavant, caracteritzada perquè mentre que les ciutats, els pobles i els estats de l'interior de Síria i de Palestina (neohitites, arameus, hebreus, filisteus) comencen a dotar-se de noves estructures sociopolítiques i culturals, els fenicis romanen fidels a les tradicions anteriors. La continuïtat és, precisament, allò que els singularitza i els confereix la condició de poble amb característiques culturals pròpies. En aquesta etapa, a més, els fenicis emprenen els processos de colonització de la Mediterrània central i occidental.

Una de les principals ciutats fenícies és **Biblos**, ben documentada arqueològicament des del tercer mil·lenni aC. Els faraons egipcis del Regne Antic, com ara Esnofru o Quefrè (cap al 2600 aC), hi mantenien relacions comercials, ja que anaven a buscar-hi la fusta de cedre que els calia per a les grans edificacions i per a la construcció de vaixells. Egipte, en efecte, no produïa fusta. Al final del Regne Antic egipci, cap al 2400 aC, sembla que hi va haver a Biblos un temple dedicat a les divinitats egípcies, la qual cosa demostra la intensitat

de les relacions. Una altra ciutat protofenícia important va ser **Ugarit**, situada al nord de la costa fenícia. Citada ja en els textos d'Ebla cap al 2400 aC, Ugarit floreix a partir de mitjan del segon mil·lenni aC, en una època en què la franja sirio-palestina és disputada per l'Egipte dels Tutmòsides i dels Ramèssides i pels hurrites de Mitanni, primer, i els hitites, després. En un primer moment, Ugarit està sota l'esfera d'Egipte, que domina la Mediterrània oriental, però després de la batalla de Qadesh entre els egipcis i els hitites i el repartiment de la franja sirio-palestina entre uns i altres, la ciutat queda en territori hitita. Paga un tribut al rei hitita (or, plata i porpra) i li proporciona soldats quan ho demana, però continua mantenint bones relacions comercials amb els egipcis. Ugarit va ser una ciutat rica econòmicament i culturalment, i també cosmopolita. Hi vivien cananeus, xipriotes, egipcis, mesopotàmics, mitannis i hitites, i a les biblioteques s'hi han trobat tauletes inscrites en vuit llengües diferents. Un dels trets culturals més importants d'Ugarit és l'**alfabet de trenta signes**, l'alfabet «fenici» més antic, adaptació dels anteriors alfabets semítics del Sinaí, els signes dels quals procedien, formalment, alhora, de la simplificació gràfica d'uns quants signes jeroglífics egipcis, completament recategoritzats pel que fa al valor escripturari. L'alfabet d'Ugarit és una adaptació al cuneïforme (és a dir, a l'escriptura sobre tauletes d'argila amb traços en forma de tascó) d'aquells signes sinaítics. Una altra important característica cultural d'Ugarit és la literatura religiosa, que ha permès documentar un panteó i una religiositat semítica molt propera en molts aspectes a la de l'Israel bíblic (el seu déu suprem és El, un dels noms del déu d'Israel, nom que en semític significa precisament 'déu').

L'arribada dels «pobles del mar», cap al 1200 aC, modificà profundament el panorama del Pròxim Orient. L'Imperi hitita va ser aniquilat i desaparegué de la història, substituït pels regnes neohitites. La ciutat-estat d'Ugarit va córrer la mateixa sort: fou destruïda per sempre i el seu alfabet es va perdre. Només les ciutats fenícies de més al sud van lliurar-se de la destrucció. Aquestes ciutats, les més importants de les quals foren **Arwad, Biblos, Sidó i Tir**, van protagonitzar la **segona etapa de la història fenícia**. Continua tractant-se de **ciutats-estat governades per un rei des d'un palau** que domina topogràficament la conurbació i administrativament la comunitat. El rei és assistit per una «assemblea» ciutadana. Un relat egipci de finals del Regne Nou (cap al 1100 aC), el *Viatge d'Unamon*, ens informa de les relacions entre l'antiga potència egípcia i les renovades ciutats-estat fenícies. Unamon va a buscar al rei de Biblos per a adquirir la fusta necessària per a la construcció de la barca sagrada d'Amon, i continua considerant Fenícia com a súbdita d'Egipte. El rei de Biblos, en canvi, actua amb total independència i també amb arrogància, i només està interessat en concloure una bona transacció comercial. L'«idealisme» d'Unamon contrasta fortament amb el «pragmatisme» del fenici. També els assiris de l'època mantenen relacions comercials pacífiques amb els fenicis: el rei assiri Tiglat-pileser I (c. 1100) es dirigeix a Arwad per a adquirir fusta de cedre del Líban. Fins a l'any 1000, és la ciutat de Sidó la que predomina sobre les altres, sobretot en el comerç per la Mediterrània oriental, però a partir d'aquest any, és suplantada per Tir. L'Antic Testament narra que el rei Hiram de Tir va proporcionar al rei Salomó d'Israel fusta i mà d'obra especialitzada per a la

construcció del temple de Jerusalem, i que s'hi va associar per a comerciar a la mar Roja, fins al «país d'Ofir», situat a les costes del Iemen o de Somàlia (el «país de Punt» dels egipcis?), d'on procedien or i encens. Tant si aquests fets són «històrics» com si no ho són, el relat és significatiu en relació amb les activitats dels fenicis. Per les fonts assíries sabem que artesans de Tir i de Sidó van treballar en la construcció i la decoració de la nova capital d'Assurnasirpal II, Nimrud. Probablement, des del segle XI, segons ens informen les fonts gregues, els tiris havien iniciat els contactes comercials amb l'extrem occident de la Mediterrània, contactes que una mica més tard culminarien amb la fundació de la **primera colònia fenícia a Occident: Gadir**, al «país de Tarshish» (Andalusia occidental). D'Espanya els fenicis importaven metalls com ara l'estany i la plata.

A partir del segle IX aC, la **colonització fenícia** s'estén pels tres sectors de la Mediterrània: oriental (Xipre, d'on procedeix el coure), central (Tunísia, on es funden **Útica** i **Cartago**, Sicília i les illes de Malta i Pantel·leria) i occidental (Sardenya, illes Balears i les costes oriental i meridional d'Espanya, amb colònies com Abdera –Adra–, Sexi –Almuñécar–, o Malaca –Málaga–). En aquest procés, els fenicis entraren en competència amb els grecs, també en plena dinàmica colonitzadora, però uns i altres tendiren a repartir-se la Mediterrània en zones d'influència. Això explica, per exemple, que no hi hagués presència fenícia ni a Egipte i Líbia, ni, amb més motiu, a l'Egeu i a la Mar Negra. Sembla que els tiris van franquejar les Columnes d'Heracles i van arribar fins i tot a les Illes Britàniques, a la recerca del preuat estany. El període més actiu de la colonització fenícia coincidí, però, amb l'**expansió de l'imperi assiri**. Si fins a aquell moment, les relacions amb els assiris havien estat pacífiques, ara esdevingueren molt tenses. Pel costat continental, doncs, les ciutats fenícies visqueren amb l'amenaça constant dels assiris. En general, van preferir no enfrontar-s'hi militarment i pagar-los un tribut anual, però des de la segona meitat del segle VIII, la política dels reis assiris es decantà per les annexions. Totes les ciutats fenícies van acabar incorporant-se a l'imperi, excepte Biblos, Arwad i Tir, que amb moltes dificultats es mantingueren independents, les dues darreres reduïdes a les illes davant de la costa. Quan l'imperi assiri fou substituït pel babiloni de Nabucodonosor, tota Fenícia va ser convertida en província del nou estat hegemònic, Biblos, Arwad i Tir incloses (Tir va caure després d'un llarg setge, l'any 573 aC). Finalment, quan els perses suplantaren els babilonis (a partir de 539 aC), les ciutats fenícies van recuperar llurs dinasties locals i una certa autonomia, però sempre sota el control directe del rei aquemènida.

En la dinàmica colonial, els fenicis **exportaven** sobretot productes artesanals característics, com ara objectes de bronze (plats o pàteres finament decorats, trípodes, calders, armes), objectes d'ivori, teixits (molt especialment, la llana tenyida amb **porpra**, un tint extret d'un mol·lusc: el múrex), objectes de vidre (joiels, escarabeus d'estil egipci, etc.). La difusió de l'artesanaria fenícia va introduir una «moda orientaltitzant» per tota la Mediterrània, molt ben documentada a la Península Ibèrica. Els productes fenicis també es difongueren per l'Orient, especialment per l'imperi assiri. Per contra, els fenicis **importaven**

sobretot matèries primeres, com ara metalls i productes exòtics. Segons el testimoni del profeta bíblic Ezequiel, Tir captava productes de quatre franges geogràfiques concèntriques: «la més interior (Judà, Israel i Damasc) subministra productes agrícoles (cereals, vi, oli i mel); una zona intermèdia (alt Èufrates, Aràbia septentrional) proporciona animals (cavalls, cabres, ovelles, mules) i llana; la tercera zona (Grècia, Anatòlia, Alta Mesopotàmia i Assíria, Edom i Aràbia) subministra productes artesanals (estrís de bronze, teixits, guarniments, objectes de ferro) i també esclaus; finalment, la franja exterior (Tarshish, a l'extrem occident, i el sud d'Aràbia, a l'extrem oposat) proporciona metalls (plata, estany i or) i productes exòtics (espècies, pedres precioses, eben i ivoiri)» (Liverani, 1995, pàg. 547-549).

Des d'un punt de vista cultural, la contribució més important dels fenicis «clàssics» va ser la **readopció de l'alfabet**. Perdut l'antic alfabet protofenici d'Ugarit, de tipus cuneïforme, els fenicis del primer mil·lenni aC, per necessitats administratives i comercials, van crear un nou alfabet inspirat, una vegada més, en els alfabetos semítics més antics. La importància crucial de l'alfabet fenici és que els grecs el van adoptar i adaptar, i que, per tant, és el precedent immediat dels **alfabetos grec i llatí**, el darrer derivat, alhora, del grec. De l'alfabet fenici deriven també els **alfabetos hebreu antic i arameu**, i, del darrer, l'**hebreu modern** i els **protoàrabs**: nabateu i palmirià. Del nabateu, finalment, deriva l'**àrab actual**. Com es pot veure, doncs, totes les escriptures alfabètiques de la Mediterrània i l'Orient procedeixen, en darrera instància, de l'escriptura fenícia.

4.1.2. Israel i els pobles protoàrabs

Els **orígens** d'Israel són molt confusos a causa que les fonts arqueològiques són menys explícites que les d'èpoques posteriors i que les fonts bíbliques són molt més llegendàries, literàries i etiològiques. Cal, doncs, fer una penosa feina d'expurgació i de relació amb d'altres fonts. Sabem que a la primera meitat del segon mil·lenni Palestina estava formada bàsicament per dos tipus de ciutats-estat: les cananees, la forma de govern de les quals era la monarquia i que, topogràficament, estaven dominades pel palau; i les protofenícies, obertes al mar, també governades per reis. Durant els segles XVI a XII, Palestina va estar sota el domini directe del Regne Nou egipci. De l'època del faraó Mineptah (finals del s. XIII aC, dinastia XIX) data la primera menció escrita del nom «Israel», encara que més com a etnònim que com a topònim. Aquesta menció es fa en un text jeroglífic, l'anomenada precisament «estela d'Israel», en la qual es narren les guerres de Mineptah a Líbia i a Síria-Palestina, i s'enumeren els territoris i els pobles sotmesos pel faraó. Durant la dominació egípcia, moltes de les monarquies cananees i fenícies van mantenir-se, tot i que sotmeses a pagament de tribut i a obediència al faraó. En aquest temps, un altre element poblacional i cultural va aparèixer a la costa cananea: els **filisteus**, potser un dels «pobles del mar» assentat en la regió. Quan els egipcis van marxar, els filisteus van ocupar-ne el lloc, però només a la costa i a la plana adjacent (sembla que de filisteus deriva el nom de Palestina). Van controlar les ciutats cananees,

ara ja en crisi oberta, mentre que les ciutats fenícies, més al nord, van roman- dre al marge de l'activitat. A les muntanyes de Cisjordània i de Transjordània, però, l'element filisteu no va poder penetrar. Allà va refugiar-se gent procedent dels palaus decadents i dominats, que, juntament amb les poblacions rama- deres de la zona, van anar constituint una nova realitat «nacional»: el noma- disme ramader va deixar pas al sedentarisme i a petites ciutats fortificades, i els diversos grups poblacionals van dotar-se d'un sistema social cada vegada més coherent basat en la tribu. Sembla que hi ha una connexió etimològica entre *habiru*, 'refugiat' i hebreu: aquests refugiats muntanyencs van constituir l'eix del poble de l'Israel històric. El fet és que aquestes poblacions entraren en conflicte amb els filisteus de les valls i de la costa (conflicte ben present, com és sabut, al text bíblic) i acabaren per imposar-se. Ecos llunyans de tot aquest procés podrien retrobar-se als primers llibres «històrics» de la Bíblia: l'arribada a Canaan des de l'exterior, la constitució de les tribus, la «conquesta» de la Terra Promesa als filisteus, l'època dels «jutges» (institució que, com a tal, no va existir mai). En el moment de la redacció dels textos bíblics definitius, a la segona meitat del primer mil·lenni aC, tots aquests fets serviren com a «ar- quetipus» de la tornada a Palestina dels jueus exiliats a Babilònia i «legitima- ren» la supremacia dels darrers sobre la gent que hi van trobar (que no havien estat deportades), especialment les del nord, que eren una barreja d'elements autòctons i de pobladors no-palestins que els assiris havien introduït, depor- tats d'altres regions del seu imperi; són els que, despectivament, es coneixen als textos bíblics com a «samaritans» (de Samària).

Cap al segle X aC, també els hebreus es constituïren en petits **estats monàr- quics** de tradició cananea, probablement reunits, a poc a poc, en entitats polí- tiques territorialment més esteses. És possible que aquest procés comportés la formació d'un regne israelita únic a Cisjordània (oest del Jordà, actuals Israel i Palestina). És en aquest període (segles XI-X aC), en efecte, quan les fonts bí- bliques i la majoria dels historiadors situen la **monarquia unificada de Saül, David i Salomó**, la historicitat de la qual, però, ha estat recentment qüestiona- da pels historiadors de l'Escola de Copenhage. Mentre els hebreus es dotaven d'institucions monàrquiques, a Transjordània (est del Jordà, actual Jordània) es formaren **tres regnes semítics més**: de nord a sud, **Ammon** (als voltants de l'actual ciutat d'Amman, capital de Jordània, que rep el nom de l'antic reg- ne), **Moab** (a l'est de la mar Morta) i **Edom** (regió al sud de l'actual Jordània). L'etiologia bíblica, que explica sempre genealògicament la relació entre les na- cions, fa dels hebreus i dels àrabs, respectivament, els descendents d'Isaac i d'Ismael, fill petit i fill gran d'Abraham, el primer dels patriarques (Gènesi 16, 1-15; i 21, 1-21). En canvi, els edomites, que a la Bíblia reben sempre un tracte millor que les altres dues nacions transjordanes, són els descendents d'Esaú, germà gran de Jacob, l'hereu d'Isaac, mentre que els ammonites i els moabites, tractats sempre amb menyspreu per les fonts bíbliques, són els descendents de la relació incestuosa entre Lot i les seves dues filles, les quals, veient que ningú no s'hi casava i que, per tant, no tindrien descendència, optaren per emborratjar el seu pare i jeure-hi (Gènesi 19, 30-38; 25, 30; 36). Com es pot veure, les dues nacions més importants de la zona, a ulls de la tradició i del

redactor bíblic, són projectades al temps més antic i a la «branca» genealògica principal, és a dir, al primer patriarca Abraham, mentre que les altres són més «recents» o «laterals» en el temps i en la genealogia de la Bíblia. Segons el relat bíblic –però cap font extrabíblica no ho confirma–, el regne «unificat» d'Israel es va annexionar els territoris d'Ammon, Moab i Edom. En efecte, sempre segons la Bíblia, després del regnat de Saül, David hauria conquerit tota Palestina, Cisjordània i Transjordània. També hauria establert la capital a **Jerusalem**, ciutat que després Salomó hauria ampliat i ennoblit amb importants obres públiques i monuments, entre ells el palau reial i el **temple de Jahveh** (el «**primer temple**»). En època de Salomó, el comerç hauria florit especialment, i a Jerusalem hi haurien afluït riqueses procedents de tot el Pròxim Orient. Els contactes haurien arribat fins al «país d'Ofir», l'actual Iemen, regió d'origen de la famosa «reina de Saba» que, sempre segons el text bíblic, visità Salomó. Res no permet, però, confirmar totes aquestes dades: el ric i detallat relat bíblic sobre les guerres de David i l'esplendor del regne de Salomó, no troba cap ressò en l'àmbit de les fonts arqueològiques, epigràfiques o iconogràfiques.

A partir del segle IX aC, es documenta, ara de manera clara, l'existència de **dos regnes hebreus: Judà i Israel**. El primer, al sud, va tenir com a capital Jerusalem, on es va construir (o estava construït) el temple de Jahveh i que va esdevenir la seu de la tradició religiosa «ortodoxa». El segon, al nord, va fixar la capital a Samària, i va romandre com la part «heterodoxa» als ulls dels hebreus posteriors (això va desembocar en el prejudici envers els «samaritans»). Als territoris transjordans **tornaren a constituir-se els regnes d'Ammon, Moab i Edom**, la relació amb els quals va ser de conflicte permanent. Quan els grans imperis mesopotàmics de la primera meitat del primer mil·lenni (assiri i babilònic) van expandir-se cap a occident, els regnes hebreus (com els transjordans) no van poder sobreviure. Israel va caure abans, sota la pressió dels assiris, que al 722 van prendre la capital, Samària, i van annexionar-se el territori com a província assíria. Judà va caure més tard, en aquest cas sota els babilonis de Nabucodonosor, que al 586 aC va destruir el temple de Jerusalem i va deportar a Babilònia tota la classe dirigent jueva («jueu», de «Judà»), inclòs el rei Joaquim i la seva família. Els llibres bíblics dels reis i dels profetes reflecteixen l'època, que es caracteritza per la introducció de costums relaxats a les corts hebrees i per l'adoració de déus pagans que sovint bandegen Jahveh, fets denunciats pels profetes. Els imperis assiri i babilònic són vistos en els textos profètics com els instruments del càstig diví. La destrucció de Judà va ser tan devastadora que el sud del territori del regne va quedar completament despoblat. El buit el van aprofitar els edomites que, procedents del territori de l'antic regne d'Edom, a l'est, també desarticulat pels babilonis, es van anar instal·lant a la regió, anomenada a partir d'aleshores Idumea (així se la coneix en el Nou Testament). De retruc, el buit deixat pels edomites al sud de Transjordània va omplir-lo ben aviat la **primera nació àrab històricament ben documentada: la dels nabateus**. Procedents del centre de la península aràbiga, els nabateus van crear ràpidament un important regne basat econòmicament en el comerç (les caravanes nabatees portaven productes de l'Índia i de l'Extrem Orient fins a la Mediterrània via el Golf Pèrsic i el Neguev) i religiosament en un panteó

politeista de típiques divinitats semítiques de les roques i dels cels (meteorits, com la posterior Kaba de La Meca). En un principi nòmades a causa de llur forma de vida, els nabateus van acabar sedentaritzant-se en bona mesura i coneixent la vida urbana i àulica. La seva capital, la famosa ciutat de **Petra** (a l'actual Jordània), amb tombes reials i temples excavats a la roca, va esdevenir una de les ciutats més extenses i riques del Pròxim Orient dels últims segles del primer mil·lenni aC i els primers de l'era cristiana.

L'etapa successiva en la història d'Israel, tan breu com essencial, és la que es coneix als textos bíblics com a «**exili de Babilònia**». Es tracta d'un fet històric indiscutible, clarament documentat en les fonts babilòniques, en el qual es parla del rei Joaquim. Els jueus van estar-se a Babilònia durant uns 50 anys, fins que al 539 aC, Cir el Gran, rei dels perses, que havien conquerit tota Mesopotàmia substituint l'imperi babilònic pel persa, va promulgar un edicte que permetia als jueus tornar a Palestina i reconstruir el temple de Jerusalem. El «**segon temple**» es va consagrar cap al 515 aC. Durant l'exili, els jueus no van voler barrejar-se amb els altres pobles deportats, ni van voler assimilar-se a la cultura babilònica receptora, com era destí habitual dels pobles deportats. Els jueus, que per voluntat del poder babilònic van conservar la seva organització interna com a comunitat, amb el seu rei al capdavant, es van mantenir fidels a les tradicions religioses i culturals i a la llengua. Precisament per a aconseguir això van resoldre fixar de manera definitiva aquestes tradicions, donant llum així al *corpus* inicial de textos bíblics, acceptant unes tradicions i rebutjant-ne d'altres, i projectant cap al passat «fundador» idees, creences i trets culturals de la realitat present, per tal de «comprendre-les» reconduint-les a «esdeveniments primordials» (com ara l'èxode i la conquesta de Canaan per Josuè) o d'explicar-les (etiologia). Una vegada tornats a Palestina, el procés va continuar, fins a la configuració de tot el cos canònic de l'Antic Testament (aquest cos no coincideix exactament amb el que després el Cristianisme va adoptar i que nosaltres hem heretat). Els textos que relaten la història exílica i postexílica ja són, doncs, contemporanis (o gairebé) dels mateixos fets, de manera que, tot i no deixar d'estar al servei de la «veritat» teològica, són més útils per a l'historiador.

Els segles següents, Palestina va estar sota la **dominació successiva dels perses, d'Alexandre de Macedònia i dels regnes hel·lenístics** (succeïts a l'imperi macedònic, per la seva repartició entre els generals d'Alexandre), concretament de l'Egipte ptolemaic, primer, i de la Síria selèucida, després. Els selèucides, molt benèvols en un primer moment amb llurs súbdits jueus (Antíoc III), finalment van voler imposar-los violentament els costums grecs (per exemple, l'esport, que els grecs practicaven nus, cosa que va ser origen de greus conflictes), van abrogar la llei mosaica i van prohibir les pràctiques judaiques, com ara la circumcisió i els sacrificis al temple de Jerusalem. La **família jueva dels Macabeus**, des del càrrec de summes sacerdots del temple de Jerusalem, van liderar una rebel·lió contra els selèucides, als qui acusaven d'opressió religiosa, i al 142 aC, **Simon Macabeu** va aconseguir la independència per a Judea (Jerusalem i voltants). Aquest és el contingut dels dos llibres bíblics dels Macabeus.

Amb ells s'acaba, de fet, el procés «històric» descrit per l'Antic Testament. El Nou Testament de la tradició cristiana arrenca amb la fi del regnat d'Herodes el Gran, cap a l'any 4 aC. Enmig, les fonts bíbliques emmudeixen. A aquesta etapa hel·lenística correspon la «**primera diàspora**» jueva. A part dels jueus que van romandre a Babilònia i no van tornar a Palestina després de l'exili, d'altres famílies hebrees, normalment com a conseqüència de les guerres i les repressions, però també voluntàriament, van abandonar Palestina durant les dominacions hel·lenístiques per a establir-se en importants ciutats de la Mediterrània, com ara Antioquia i, sobretot, **Alexandria**, on van crear una important comunitat, influent, rica i culturalment molt activa. Ja aleshores es manifesten els trets que caracteritzaran des d'ara les comunitats jueves de la diàspora: són comunitats aïllades de l'entorn en què viuen i vinculades molt estretament als connacionals de Palestina i dels altres indrets de la diàspora. Apareix, doncs, la consciència d'unitat del judaisme dispers, amb la religió i la tradició cultural com a aglutinants. La pràctica religiosa de les comunitats disperses es concentra a la **sinagoga**, i consisteix bàsicament en la lectura i comentari de la llei. El punt de mira és sempre el temple de Jerusalem i la interpretació que els doctors de la llei (els fariseus) fan de la **Torà**.

Entre el 134 aC (mort de Simon Macabeu), i el 4 aC governen a Palestina els **Asmoneus**, la família de Simon Macabeu, ara amb el títol de reis. Els reis asmoneus conquereixen tot l'antic territori del regne unificat de David, expulsant-hi els siris i sometent els samaritans, rebecs a la dependència de Jerusalem i a la vinculació amb els jueus. A més del contrast entre jueus i samaritans, el nou regne de Judea es caracteritza per la divisió entre els saduceus, completament hel·lenitzats, i els fariseus, nacionalistes tradicionals. Els dos sectors van condicionar molt directament la política dels Asmoneus i van provocar la guerra civil, amb un membre de la família reial al front de cada facció. En aquest context se situa l'aparició de Roma al Pròxim Orient. Els romans acaben amb el regne de Síria, convertint la regió en província romana, i, després de diversos conflictes, imposen a Palestina el rei **Herodes el Gran**, membre d'una important família idumea i vinculat als asmoneus per matrimoni, que regna amb el títol de rei de Judà. Cap al final del seu regnat neix **Jesús de Natzaret**.

L'última fase de la història antiga d'Israel correspon a la **dominació romana**. Mort Herodes el Gran, en ple regnat de l'emperador August, el seu regne es va dividir en tres parts: el sud, amb centre a Jerusalem, fou convertit en província romana governada per prefectes (entre ells, el **Ponci Pilat** dels Evangelis, personatge ben documentat històricament), mentre que Galilea i Transjordània van romandre sota Herodes Antipes i les regions del nord-est sota Filip, ambdós fills d'Herodes. Els romans van reconèixer a tots els jueus el dret a autorregir-se en els assumptes religiosos i en l'administració de justícia, excepte pel que fa a la pena de mort: que només podia ser imposada per l'autoritat romana. Això fou el que va passar en el cas del judici i la condemna de Jesús, tal com expliquen els Evangelis. En temps de Calígula, els territoris del nord es van tornar a unificar sota Herodes Agripa, amic personal de l'emperador; Claudi, successor de Calígula, va suprimir la prefectura romana de Judea i va

cedir aquest territori a **Herodes Agripa** qui, així, va ser l'últim rei d'un estat jueu unificat a l'antiguitat. Mort aquest, el 44 dC, la província romana fou restaurada, abraçant ara tota Palestina i amb capital a **Cesarea** (menys conflictiva que Jerusalem, la ciutat santa), mentre que la família dels Herodes fou confinada a un petit regne a Transjordània (Herodes Agripa II), on va acabar extingint-se. Els abusos dels prefectes (d'ordre similar als que abans havien comès els selèucides) van provocar les dues terribles «**guerres judaiques**». La primera (66-73 dC), descrita amb tots els detalls per l'historiador jueu romanitzat **Flavi Josep**, durant la qual van tenir lloc resistències tan llegendàries com la de la **fortalesa de Massadà**, a la Mar Morta, va acabar amb la destrucció del temple de Jerusalem per Tit, fill de l'emperador Vespasià (a qui després va succeir), i en l'arc de triomf del qual, al fòrum de Roma, està representat l'espoli del temple. A les monedes encunyades a Judea s'hi podria llegir des d'ara l'expressió *Judaea capta*. La segona guerra judaica (132-135 dC), sota el regnat d'Adrià, que va conduir una política molt severa envers els jueus, va ser liderada per **Simon Bar Kosiba** i va acabar en un desastre total per als insurrectes. Milers de jueus van morir durant la guerra, milers d'altres van ser esclavitzats, Palestina va romandre despoblada, i Jerusalem, ara anomenada Aelia Capitolina, fou paganitzada i completament reestructurada urbanísticament a la manera d'una ciutat romana. Encara avui es pot passejar per l'antic *kardo* del centre urbà. Les dues guerres van provocar la **segona i gran diàspora jueva** pel món romà. Les comunitats que ja existien a Orient van esdevenir molt més nombroses, i noves comunitats van sorgir per tota la Mediterrània, inclosa la Península Ibèrica. Extingit el temple i el culte sacrificial, el judaisme, prohibit en la seva terra, va esdevenir exclusivament sinagoga, i els fariseus o doctors de la llei van romandre com a dipositaris únics de la tradició religiosa jueva. Així va acabar la història antiga pròpiament dita del poble d'Israel. Però fou en aquestes circumstàncies i en aquestes comunitats, quan va iniciar-se un nou procés cultural, colateral del judaisme, destinat a marcar en el futur la història del món mediterrani i europeu. En elles, en efecte, va originar-se i difondre's el primer cristianisme, un altre dels elements constitutius de la civilització occidental.

Pel que fa als pobles protoàrabs, fou en el segle I dC quan els **nabateus** van sedentaritzar-se i urbanitzar-se. Les estacions caravaneres de temps anteriors van esdevenir autèntiques ciutats, la més important de les quals fou Petra, la capital, embellida amb temples, palaus, tombes monumentals i barris residencials. Altres assentaments nabateus importants foren Bosrà, avui al sud de Síria, la segona gran ciutat del regne, capital al final de la seva història independent; i Avdat, Shivta i Mamshit, al desert del Neguev, al sud d'Israel, les tres situades en la ruta cap a la Mediterrània. Les caravanes de camells dels nabateus continuaven viatjant des de l'Índia i el Iemen fins a la Mediterrània i Damasc, portant encens, mirra, altres perfums exòtics i espècies. Petra, al centre neuràlgic d'aquesta activitat, esdevingué una de les ciutats més riques i cosmopolites d'Orient. El regne nabateu fou independent de Roma fins al regnat de Trajà, qui l'annexionà a l'imperi creant la província d'*Arabia Felix* (any 106 dC). Petra fou romanitzada (es construï un *kardo*, mercats i un gran teatre) i l'estat na-

bateu desaparegué de la història. Un segle i mig després, durant l'anomenada «crisi del segle III» de l'Imperi Romà, un altre regne protoàrab sorgí al cor de Síria: el de **Palmira** (en origen Tadmor). Després de la mort de l'emperador Felip l'Àrab (any 249), en un moment en què l'imperi estava seriosament amenaçat pels perses sassànides, **Odenat**, príncep de Palmira, va intentar emancipar-se de la tutela romana. Lluità contra els perses i els vencé, de manera que l'emperador Gal·liè li atorgà el títol de *dux romanorum* i en feu l'home fort de tot l'Orient. Però Odenat morí emmetzinat i fou substituït al tron de Palmira per la seva esposa, la llegendària **reina Zenòbia**. Amb un seguit de campanyes victorioses, Zenòbia aconseguí apoderar-se de bona part de l'Orient, des d'Egipte fins a la Capadòcia, passant per Transjordània i Síria, i arribà a emetre moneda a nom del seu fill **Wahbal·lat** amb els títols de *dux romanorum* i *imperator*. Roma reaccionà, i el 272 recuperà els territoris perduts. Palmira capitulà i Zenòbia fou capturada. Les runes de Palmira poden admirar-se encara avui al cor del desert sirianès. Situada al bell mig d'un oasi, fou una ciutat extensa, monumental i rica, de concepció urbanística típicament hel·lenísticoromana. La religió de Palmira presenta una síntesi d'elements típicament semítics (la divinitat suprema és el déu còsmic Bol o Baal; també són importants els déus de les caravanes) i d'influències babilòniques i hel·lenístiques (Bol s'assimila a Zeus). S'hi adorava una triada formada per tres divinitats masculines còsmiques: Bol, el déu suprem, i els déus del Sol i de la Lluna. Tant els nabateus com els palmirians van transcriure llurs dialectes protoàrabs amb escriptures alfabètiques pròpies derivades de l'aramea. Són nombroses les inscripcions tant en nabateu com en palmirià. De l'escriptura nabatea deriva l'escriptura àrab actual.

4.2. Els textos bíblics i el monoteisme com a problema històric

Entre els semites occidentals del primer mil·lenni aC destaca molt especialment el **poble d'Israel**, creador del primer monoteisme amb continuïtat de la història (a l'antic Egipte ja hi havia hagut una experiència monoteista, però sense continuïtat: la del faraó Amenhotep IV o Akhenaton, al s. XIV aC). Des de la perspectiva de la nostra civilització, la cultura d'Israel és especialment important perquè es tracta d'una de les arrels d'Occident. La civilització occidental té, en efecte, quatre «arrels» directes:

- 1) La cultura d'Israel i la tradició monoteista judaica, a les quals dediquem aquest apartat.
- 2) El llegat social i mític dels pobles indoeuropeus de la Pre i Protohistòria i de l'Edat Mitjana, que estudiarem en la unitat 5.
- 3) La tradició clàssica grecolatina, amb les seves llengües i escriptures, el «discurs logicofilosòfic», la història i les «ciències». Aquest és l'eix vertebrador de la nostra civilització, que tractarem també en la unitat 5.
- 4) El Cristianisme.

Amb l'estudi del poble d'Israel, doncs, entrem en la línia històrica que condueix cap a la nostra civilització, de tradició «judeocristiana».

El principal problema al qual s'enfronta l'historiador de l'antic Israel (o dels antics hebreus) és el de les **fonts**. En efecte, és ben sabut que hi ha dos grans tipus de fonts per a l'estudi d'aquest poble: les **bíbliques** i les **extrabíbliques** (**arqueològiques, epigràfiques, textos sobre Israel d'altres civilitzacions...**). La gran qüestió és fins a quin punt els llibres bíblics dits «històrics» (perquè narren la «història» del «poble escollit») poden ser considerats com autèntiques fonts historicofactuals, és a dir, fins a quin punt narren esdeveniments o situacions realment succeïts. I això està directament relacionat amb una altra important qüestió que podríem considerar epistemològica i vivencial, perquè afecta la vida i les creences dels historiadors. En efecte, si cap tema històric no és neutral o asèptic per a l'historiador (ho vam veure en la unitat 1), aquest encara ho és menys, precisament perquè, com hem dit, som ja dins del procés històric que condueix directament cap al nostre món actual, i ho som en l'àmbit de les idees personals i de les creences íntimes. No tractarà de la mateixa manera el tema d'Israel un historiador creient i un no-creient. Sobre la qüestió de les fonts hi ha, doncs, dues posicions enfrontades, sovint directament vinculades a la condició de creients o laics, o de jueus o no-jueus, de cristians o no-cristians, dels historiadors.

Així, doncs, una part dels historiadors de l'antic Israel, seguint la tradició establerta pels primers biblistes del segle XIX que volgueren provar com «la Bíblia tenia raó», creuen en la substancial veracitat del relat bíblic en termes historicofactuals. Reconeixen que, en la versió en què nosaltres el coneixem, és un text tardà (postexílic), però pensen que reprèn i fixa escripturàriament tradicions molt anteriors, algunes de molt antigues. Així, un cop expurgat d'elements clarament llegendaris (com ara els primers episodis de Gènesi) i narratiu-doctrinals (com ara les intervencions de Jahveh), el relat bíblic és, segons aquests autors, essencialment històric i, per tant, susceptible d'utilitzar-se com a font històrica, més fiable com més s'avança en el temps.

Figura 6. El mur de les lamentacions a Jerusalem.

Foto: J. Cervelló

A l'extrem oposat se situa la posició hipercrítica d'historiadors com N. P. Lemche o Th. L. Thompson. Segons aquests autors, el relat bíblic és teològic i doctrinal, i ho és en la seva totalitat, com a conjunt, i per definició, d'acord amb la cosmovisió de «discurs sagrat» del poble d'Israel. Això no vol dir que el relat, per les èpoques més recents, no pugui «incorporar» episodis o referències històriques, però, si ho fa, és perquè aquests episodis «s'adeqüen» als arquetipus teològics, els «expliquen», els «reproduueixen» un cop més, de manera que estan al servei del discurs teològic i no tenen cap intencionalitat «històrica». Això, òbviament, fa que aquests fets apareguin «adequats» a aquest discurs teològic, i que, per tant, tot i que l'historiador, amb una molt pacient tasca exegetica, pugui fer-los servir com a fonts, ha de tenir-ne sempre en compte aquest caràcter «qualitativament diferent» (diguem, entre parèntesi, que no es tracta, ni molt menys, que els hebreus «falsifiquessin» les dades per interessos espuris, sinó que estem una vegada més davant de dues ontologies, dues concepcions de la «realitat», oposades: una, la d'ells, arquetípica i sagrada; l'altra, la nostra, empírica i laica; cadascuna funciona «honestament», però segons la seva concepció de «veritat»). Llavors, com «comprovar» l'eventual veracitat d'alguns episodis bíblics? Lemche i Thompson responen taxativament: només quan hi ha altres fonts, extrabíbliques, de caràcter arqueològic, epigràfic, iconogràfic o literari (= textos d'altres pobles que parlen del mateix «fet») podem considerar la historicitat d'un episodi bíblic. Per a ells no val l'argument dels detractors segons el qual, si no es prenen en consideració les fonts bíbliques, pràcticament no hi ha dades per a escriure la història d'Israel. Ben al contrari, si és així, vol dir precisament que les fonts bíbliques han estat molt magnificades pels historiadors, perquè parlen de «grans gestes» que no han deixat «testimonis» fora del relat bíblic (que respon, com queda dit, a «una altra intencionalitat»). Per a aquests historiadors, només és possible rastrejar episodis històrics en la Bíblia a partir de la «monarquia dividida», és a dir, a partir de l'existència a Canaan de dues entitats polítiques hebrees separades: el regne d'Israel, al nord, amb capital a Samària, i el regne de Judà, al sud, amb capital a Jerusalem (a partir del s. VIII aC). No hi ha cap testimoni de cap mena que permeti corroborar l'existència històrica del suposat regne unificat de Saül, David i Salomó, ni de l'edat dels jutges, ni de la dels patriarques, ni de l'èxode. Només en parla la Bíblia. És creïble que un regne, descrit pel relat bíblic com tan extens, poderós i esplendorós com el de Saül, David i sobretot Salomó, no hagi deixat absolutament cap testimoni epigràfic ni iconogràfic, quan dels reis de la «posterior» monarquia dividida, molt menys esplendorosa a ulls del relat bíblic, sí que ens n'han deixat? Per aquests autors, doncs, la suposada «monarquia unificada» és una construcció teològica, de caràcter estructural, feta per a «comprendre» la realitat «històrica» de temps molt posteriors: els dels asmoneus (segles II-I aC), únic moment de la història d'Israel en què els hebreus comptaren realment amb un estat propi, unificat i independent. Si sota aquesta construcció hi ha alguna mena de realitat històrica, aquesta no és cognoscible per les fonts extrabíbliques (que no en «parlen») ni deduïble de les fonts bíbliques. Per a Lemche i Thompson, el text bíblic que coneixem és tot ell una obra molt tardana, d'època asmonea, i reflecteix la realitat política, social i, sobretot, cultural i teològica del període, tot i que, aquí i allà, pot fer

al·lusió a «fets històrics» transmesos per la tradició i posats al servei del discurs teològic. Només quan aquests «fets» són contrastables extrabíblicament, poden ser presos en consideració. És molt important tenir en compte que aquests historiadors es declaren laics, mentre que els defensors de la tradició «histori-cista» es declaren sempre, en major o menor mesura, creients.

Finalment, entre aquestes dues posicions irreconciliables hi ha un petit grup d'autors que, tot i decantant-se més per una o per l'altra, es mostren menys «extremes». Un d'ells és, per exemple, M. Liverani. També per a ell els textos bí-blics, sobretot els més antics, s'han d'interpretar, no com un relat històric, sinó fonamentalment doctrinal. Són obra tardana, tot i que no tant com postulen els historiadors de l'escola hipercrítica: per a Liverani, daten essencialment del retorn de l'exili de Babilònia, a mitjan primer mil·lenni aC, i reflecteixen les condicions socials i econòmiques del moment de la redacció, condicions que es projecten cap enrere en el temps amb finalitats etiològiques i d'«integració» del present en el passat «fundador». Entre els escrits bíblics, hi ha, segons Li-verani, un cos de textos exclusivament doctrinals, literaris i llegendaris (pri-mera part de Gènesi, Èxode, llibres poètics i sapiencials...); un altre de textos tradicionals que reflecteixen, no tant «fets», com realitats culturals i instituci-ions antigues (dels temps que descriuen), encara que han estat molt refets en temps més recents (exili) i, per tant, estan «adequats» a les necessitats i a les realitats culturals dels «refractors» (es tracta dels llibres dels patriarques, dels jutges, dels reis, dels profetes...); i un altre de textos clarament exílics i poste-xílics, contemporanis (o gairebé) dels fets que narren i, per tant, més útils com a fonts històriques (macabeus).

La segona qüestió crucial sobre la qual cal reflexionar en relació amb Israel és la de les seves **concepcions sobre el temps i el passat**, ja que els hebreus, amb el **monoteisme**, introdueixen una novetat substancial respecte a les cosmo-visions de discurs mític tradicionals. De fet, per ser més exactes, hauríem de parlar de **tres** (i no de dos) **ontologies diferents: el discurs mític, el discurs lògic i el discurs dels monoteismes**. En les cosmovisions de discurs mític, els déus creadors –normalment n'hi ha més d'un perquè hi ha diverses tradicions cosmogòniques– no són increats, sinó que apareixen en un moment determi-nat, i tenen la missió d'encetar el procés de creació, generant altres déus que el continuen i quedant incorporats després al cosmos com les altres criatures. Es tracta, en efecte, com sabem, de cosmovisions «integrades». En els monoteis-mes, en canvi, el déu únic i creador és etern, és a dir, existeix des d'abans de la creació (Gènesi 1, 1-2), que és la seva obra personal i «objectiva», distinta i separada d'ell. La realitat està, doncs, «classificada», en, com a mínim, tres categories ben diferenciades i relacionades en rígida jerarquia: déu, l'ésser hu-mà i la natura. L'acte de creació és un acte puntual i irrepetible, al qual no es pot tornar mai perquè només déu podria fer-ho. Per això els actes dels éssers humans «no responen a actes cosmogònics primordials», sinó que són també

únics i irrepetibles: son actes «en el temps lineal». L'ésser humà compta amb el lliure albir concedit per déu per a actuar segons la seva capacitat de decisió i la seva «ètica». És a dir, per a actuar com a «individualitat», com a «singularitat».

Així, el discurs mític i el discurs dels monoteismes tenen en comú una «ontologia transcendent»: la «realitat» està en esferes situades més enllà del món sensible i immanent en què es desenvolupa la part «física» de la vida humana, com són el temps primordial i la dimensió dels arquetipus, en el primer cas, i la voluntat de déu, en el segon. Per al discurs lògic, en canvi, el món sensible és un món «real» per si mateix. D'altra banda, el discurs dels monoteismes i el discurs lògic tenen en comú, enfront del discurs mític, la «singularització dels esdeveniments i de les actuacions humanes i la seva valorització per ells, és a dir, la historització i la linealització del temps» (per als hebreus, el que van fer Abraham o Moisès és irrepetible i singular, marca el destí i la realitat de la seva comunitat i no es reconduïx a cap model primordial, sinó que té sentit precisament perquè es va fer com es va fer i quan es va fer). L'esdeveniment adquireix ara una dimensió «real» pel seu valor intrínsec. A Israel, un símbol com el del faraó massacrant l'enemic vençut, repetit una i altra vegada, no seria comprès: de l'arquetipus es passa a l'actuació singular. Però, en virtut de la primera oposició, la dels hebreus serà una **història sagrada**, en el sentit d'una història volguda per déu, hierofania del mateix Déu, que per mitjà d'ella es revela al poble, i voluntat de déu. Els fets, per tant, no són realitats «independents» i «immanents», sinó lligades a l'esfera transcendent. La «història» respon, en definitiva, a un disseny diví, no en la «morfologia» i en la «direcció» dels fets –perquè la «decisió» de l'ésser humà també hi compta–, sinó en l'essència i en el sentit últim, i des d'aquesta perspectiva és també «arquetípic». La història del discurs lògic és, en canvi, completament «profana»: els fets són el que són sense que hi intervingui cap mena de causalitat transcendent. Sobre totes aquestes qüestions, no gens senzilles, us tornem a remetre al llibre de M. Eliade, *El mito del eterno retorno* (especialment al capítol 4).

El que convé subratllar és el fet que **l'univers de discurs hebreu continua essent un univers de discurs «sagrat», «religiós», és a dir, profundament oposat, en les seves intencions i en la seva ontologia, al discurs lògic i històric de l'acadèmia i la ciència occidentals** (però no –atenció!– del fidel cristià). És per això que cal ser ben conscients de la «distància» que separa els seus textos de la nostra ontologia acadèmica, i dels diferents pressupòsits d'uns i altra. Els textos bíblics no tenen una finalitat històrica, sinó doctrinal. Si els fem servir com a fonts històriques ha de ser amb molta prudència i després d'una severa feina de contrastació amb altres fonts i d'exegesi dels mateixos. És per aquí com les dues problemàtiques examinades es retroben: la problemàtica i la polèmica de les fonts bíbliques deriva precisament del caràcter «desplaçat» (en termes d'Eliade) dels textos en qüestió, del fet que aquests textos discorren en un pla, mentre que la nostra feina d'investigació discorre, per definició, en un altre pla. Els autors més conscients d'això prenen les posicions més crítiques enfront de la historicitat de la Bíblia; els que en són menys conscients o no consideren aquesta qüestió tan rellevant (seguint la tradició historiogràfica

decimonònica, que no es plantejava aquesta problemàtica, en part perquè se sentia «hereva directa» de l'espiritualitat hebrea, i en part perquè li mancava la perspectiva de l'«alteritat» que només recentment s'ha introduït als estudis històrics) fan interpretacions més literals dels llibres bíblics. No ens equivoquem: la Bíblia «és una font històrica de primer ordre», però no d'història dels esdeveniments, política, militar i social, sinó d'història de la cultura, de les mentalitats, de l'imaginari col·lectiu i de l'espiritualitat del poble d'Israel, com a mínim postexílic. Per tant, és útil per a fer història, però «l'altra història», la de les idees i els temps llargs.

Pel que fa a les **concepcions sobre l'espai**, en aquest àmbit el pensament hebreu es manté plenament arquetípic. Si la piràmide egípcia i la ziggurat mesopotàmica són «centres del món» simbòlics, la roca del temple de Jerusalem no ho és menys. El temple de Jerusalem s'edificà en el turó més alt de la regió que ocupa la ciutat: el Mont Moriah. La Jerusalem més antiga s'estengué als peus del Mont Moriah, cap al sud, en el turó anomenat de l'Ophel. Segons la Bíblia, el rei Salomó, fill del rei David, en ampliar i embellir la capital del seu poderós regne, va incorporar-hi el Moriah i va construir el temple per a guardar l'Arca de l'Aliança que el seu pare havia portat a Jerusalem. La roca del cim del Mont Moriah era sagrada perquè era allà on Abraham, obeint déu, s'havia preparat per a sacrificar el seu fill Isaac, fins que un àngel l'havia aturat. Ja en el passat, el tabernacle «mòbil» de l'Arca de l'Aliança s'havia construït segons un «model» transcendent, revelat per déu a Moisès: «I [els fills d'Israel] em faran un santuari, perquè Jo pugui residir enmig d'ells. El fareu igual que el model que et vaig a mostrar del tabernacle i de tots els seus atuells [...]. Tingues compte a fer-ho segons el model que se t'ha mostrat a la muntanya [del Sinaï]» (Èxode, 25, 8-9 i 40). Quan Salomó construeix el temple, ho fa també seguint un «model» sobrenatural, que déu havia mostrat al seu pare David: «David donà a Salomó, el seu fill, el model del pòrtic, el model del temple i de les seves cambres dels tresors, i cambres altes i cambres interiors, i de la cambra del propiciatori; i el projecte de tot el que li havia vingut al pensament per l'esperit [...]. Tot això era en un escrit de mà de Jahveh, segons el qual [David] entengué tots els treballs del projecte» (1 Cròniques, 28, 11-19). I així, Salomó proclamà: «M'has dit que edifiqués un temple en la teva muntanya santa i un altar sacrificial en la ciutat que et fa d'habitable, imitant la tenda santa que vas preparar des d'un principi» (Saviesa, 9, 8). Com es veu, per tant, la «realitat» i la sacralitat del temple de Jerusalem deriven del fet que es tracta de la «reproducció» exacta d'un model còsmic o revelat per déu.

Figura 7. Reconstrucció del temple de Jerusalem segons la maqueta del Holyland Hotel, a Jerusalem.

Foto: J. Cervelló

Bibliografia

Metodologia i atles

Joannès, F. (2001). *Dictionnaire de la civilisation mésopotamienne*. París: Bouquins.

Roaf, M. (2000). *Atlas cultural de Mesopotamia y el antiguo Oriente Medio*. Barcelona: Optima.

Strange, J. (1999). *Atles de la Bíblia*. Tarragona / Barcelona: Associació Bíblica de Catalunya / Ed. Claret.

Von Soden, W. (1987). *Introducción al orientalismo antiguo*. Sabadell: AUSA.

Història i arqueologia

Aubet, M. E. (2009). *Tiro y las colonias fenicias de Occidente* (3a. ed.). Barcelona: Edicions Bellaterra.

Beaulieu, P. A. (2013). *A History of Babylon*. Londres: John Wiley & Sons.

Bottéro, J. i altres (1996). *Introducción al antiguo Oriente. De Sumer a la Biblia*. Barcelona: Grijalbo Mondadori.

Briant, P. (2002). *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Indiana: Eisenbrauns.

Cervelló Autuori, J. (1999). *Los imperios mesopotámicos*. Tudela: Edilibro («Grandes civilizaciones»).

Garelli, P. (1987). *El Próximo Oriente asiático* (vol. 1). Barcelona: Labor («Nueva Clío»).

Garelli, P.; Nikiprowetzky, V. (1990). *El Próximo Oriente asiático* (vol. 2). Barcelona: Labor («Nueva Clío»).

Fales, F. M. (2009). *Guerre et paix en Assyrie. Religion et impérialisme*. París: Editions du Cerf.

Finkelstein, I.; Silberman, N. A. (2003). *La Biblia desenterrada. Una nueva visión arqueológica del antiguo Israel y de los orígenes de sus textos sagrados*. Madrid: Siglo XXI.

Finkelstein, I.; Silberman, N. A. (2007). *David y Salomón*. Madrid: Siglo XXI.

Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade*. Nova York: Routledge.

Foster, B. R.; Foster, K. P. (2011). *Las civilizaciones antiguas de Mesopotamia*. Barcelona: Crítica.

Frankfort, H. (1982). *Arte y arquitectura del Oriente antiguo*. Madrid: Cátedra.

Harris, R. L. (1995). *The World of the Bible*. Londres: Thames and Hudson.

Klengel, H. (1992). *Syria, 3000 to 300 BC*. Berlín: Akademie Verlag.

Knauf, E. A.; Guillaume, P. (2016). *A History of Biblical Israel*. Sheffield: Equinox.

Lemche, N. P. (1998). *The Israelites in History and Tradition*. Louisville / Londres: WJKP-SCM Press.

Lipinski, E. (2015). *Peuples de la mer, Phéniciens, Puniques*. Leuven: Peeters.

Liverani, M. (1995). *El antiguo Oriente. Historia, sociedad y economía*. Barcelona: Crítica.

Liverani, M. (2003). *Relaciones internacionales en el Próximo Oriente antiguo, 1600-1100 a.C.* Barcelona: Bellaterra.

Liverani, M. (2004). *Más allá de la Biblia. Historia antigua de Israel*. Barcelona: Crítica.

Liverani, M. (2006). *Mito y política en la historiografía del Próximo Oriente Antiguo*. Barcelona: Bellaterra.

Liverani, M. (2009). *Antico Oriente. Storia, società, economia* (2a. ed.). Roma: Laterza. Hi ha la traducció en castellà de la primera edició.

- Margueron, J. C.** (1996). *Los mesopotámicos*. Madrid: Càtedra.
- Murphy-O'Connor, J.** (2000). *Tierra Santa. Guía arqueológica*. Madrid: Acento.
- Oppenheim, A. L.** (2003). *Antigua Mesopotamia: retratos de una civilización extinguida*. Madrid: Gredos.
- Prados Martínez, F.** (2007). *Los fenicios, del Monte Líbano a las Columnas de Hércules*. Madrid: Marcial Pons.
- Radner, K.; Robson, E.** (ed.) (2011). *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*. Oxford: Oxford University Press.
- Soggin, J. A.** (1997). *Nueva historia de Israel: de los orígenes a Bar Kohba*. Bilbao: Desclée De Brouwer.
- Thompson, Th. L.** (1999). *The mythic past. Biblical archaeology and the myth of Israel*. Nova York: Basic Books.
- Van de Mieroop, M.** (2016). *A History of the Ancient Near East ca. 3000-323 BC* (3a. ed.). Malden / Oxford: Blackwell Publishing.
- Cultura i religió**
- Arnaud, D.; Bron, F.; Del Olmo Lete, G.; Teixidor, J.** (1995). *Mitología y religión del Oriente Antiguo (vol. II/2). Semitas occidentales (Emar, Ugarit, Hebreos, Fenicios, Arameos, Árabes)*. Sabadell: AUSA.
- Bahrani, Z.** (2001). *Women of Babylon: gender and representation in Mesopotamia*. Londres: Routledge.
- Bottéro, J.** (2004). *Cuando los dioses hacían de hombres. Mitología mesopotámica*. Madrid: Akal.
- Bottéro, J.** (2004). *Mesopotamia. La razón, la escritura y los dioses*. Madrid: Càtedra.
- Bottéro, J.** (2007). *La epopeya de Gilgamesh, el gran hombre que no quería morir*. Madrid: Akal.
- Carrasco Serrano, G.; Oliva Mompeán, J. C.** (coord.) (2005). *Escrituras y lenguas del Mediterráneo en la antigüedad*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.
- Evans, J. M.** (2012). *The lives of Sumerian sculpture: an archaeology of the early dynastic temple*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Feliu Mateu, LL.; Millet Albà, A.** (2004). *El poema babilònic de la creació i altres cosmogonies menors*. Barcelona: Servei de Publicacions de la UAB / Abadia de Montserrat.
- Garbini, G.** (2002). *Historia e ideología en el Israel antiguo*. Barcelona: Bellaterra.
- Hadas-Lebel, M.** (1999). «Le Judaïsme dans l'Antiquité». A: Y. Lehmann (dir.). *Religions de l'antiquité* (pàg. 441-520). París: Presses universitaires de France.
- Oliva, J. C.** (2008). *Textos para una historia política de Siria-Palestina*. Madrid: Akal.
- Pritchard, J. B.** (ed.) (2011). *The ancient Near East: an anthology of texts and pictures*. Princeton: Princeton University Press.
- Sanmartín, J.** (2005). *La epopeya de Gilgamesh, rey de Uruk*. Madrid: Trotta / Edicions de la Universitat de Barcelona («Pliegos de Oriente»).